

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रुतिरहस्यम् ।

काशीस्थश्रीमद्दोस्वामिश्रीगिरिधरचरणविरचितम् ।

सागरस्थ-

नेतोपनामश्रीरामकृष्णभट्टकृतप्रकाशसमेतम् ।

श्रीवीरक्षेत्रस्थ भगवद्धर्मपरायण परी मोतीलाल गोकुलदास(परी
ब्रजभूषणदास अम्बाइदासवाला) इत्यस्य द्रव्येण
' भृगुपुरस्थ मूलचन्द्र तुलसीदास तेलीवाला
बी. ए., एल्. एल्. बी. वकील हाइकोर्ट'
इत्यनेन संशोध्य ' गुजराती न्यूस'
मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृतम् ।

श्रीवल्लभाब्दाः ४४८.

संवत् १९८२.

मूल्यमेकमुद्रिका ।

शुद्धाद्वैतब्रह्मवादिनिर्गुणभक्तिमार्गप्रवर्तकाचार्यचक्र-
चूडामणिश्रीमद्वल्लभाचार्यचरणाः ।

प्राकट्यम् सं. १५३५ चैत्र कृ. ११. तिरोधानम् सं. १५८७ आषाढ शु. २.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગિરિધરજી ।

શ્રીશ્રુતિરહસ્ય ગ્રન્થના પ્રણેતા કાશીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીગિરિધરજી મહારાજ શ્રીમત્પ્રભુચરણના ષષ્ઠ પુત્ર શ્રીચદુનાથજીથી આઠમી પેઢીએ થયા છે. પુષ્ટિમાર્ગનું પ્રાકૃત્ય શ્રીમદ્વાચાર્ય શ્રીમદ્વલ્લભાધીશ્વરચરણે કર્યું, તેનો પ્રચાર શ્રીમત્પ્રભુચરણે કર્યો, અને તેનું નિયમન શ્રીમત્પ્રભુચરણના ચતુર્થ લાલજી શ્રીગોકુલનાથજી તથા શ્રીહરિરાયજીએ કર્યું. જેવી રીતે સાંપ્રદાયિક આચારમર્યાદાનું નિયમન શ્રીગોકુલેશાદિએ કર્યું, તેવું જ નિયમન અને વિસ્તાર શ્રીપુરુષોત્તમજી અને યોગી શ્રીગોપેશ્વરજીએ સાંપ્રદાયિક વિચારમાં કર્યો. કાશીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીગિરિધરજી આ પ્રથમ પંક્તિની ઉભય કોટિમાં નથી, પરંતુ શ્રીચદુનાથજીના ગૃહમાં આ એકજ પ્રસિદ્ધ પ્રતાપી બાલક થયા કે જેમણે સાંપ્રદાયિક ઇતિહાસ ઉપર નિજ પ્રભાવ પાડ્યો છે.

કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરજી મહારાજનો પ્રાદુર્ભાવ સંવત ૧૮૪૭ના માર્ગશીર્ષ વદી તૃતીયાને દિવસે થયો હતો. શ્રીગોપાલલાલજી એઓશ્રીના પિતૃચરણ અને શ્રીકૃષ્ણાવતીજી એઓશ્રીના માતૃચરણ હતા. શ્રીદ્વારકાનાથજી મહારાજ એઓશ્રીના બ્રહ્મસંબન્ધદાતા ગુરુ થાય. આપશ્રી શ્રીગોપાલના પરમ ઉપાસક હતા. શ્રીગોપાલની ઉપાસનાના સાધનથી આપશ્રીએ સાંપ્રદાયિક નિધિઓ પ્રાપ્ત કરી. ષષ્ઠ ગૃહની અનિશ્ચિતતા દૂર કરવાનો પણ આપશ્રીએ પ્રબલ પ્રયાસ આદર્યો. આપશ્રીના સમયમાં શ્રીનાથદ્વારમાં ટિકેત તરીકે શ્રીદામોદરજી મહાશય વિરાજતા હતા. શ્રીદામોદરજી સાથે શ્રીગિરિધરજીનો ગાઠ સંબન્ધ હોય એમ લાગે છે. શ્રીદામોદરજીના વહુજી શ્રીલક્ષ્મીજી અને શ્રીગિરિધરજીના વહુજી એ એ બહેનો હતાં. આ લૌકિક સંબન્ધ ઉપરાન્ત શ્રીગિરિધરજીનું ભાવનાવિષયક પ્રાવીણ્ય, સેવામાં કૌશલ્ય, વિદ્યાવિલાસ અને વાક્યાતુર્યથી આપશ્રીએ શ્રીદામોદરજી ટિકેત મહારાજ ઉપર સારી છાપ પાડી હોય એમ લાગે છે. શ્રીગિરિધરજી સંવત ૧૮૮૦ માં શ્રીનાથદ્વાર પધાર્યા; ત્યારે સંપ્રદાયના સર્વતન્ત્રસ્વતંત્ર વિદ્વાન્ શ્રીગોપેશ્વરજી દ્વિતીય પીઠાધીશ્વર વિદ્યમાન હતા. શ્રીગિરિધરજીને અધ્યયન કરવાનો ઉપદેશ શ્રીગોપેશ્વરજીએ કર્યો એમ શ્રવણ કર્યું છે, તથાપિ આપશ્રીએ શ્રીગોપેશ્વરજી પાસે કેટલું અને ક્યાં સુધી અધ્યયન કર્યું તે જાણવાની સાધનસામગ્રી ન્યૂન છે. શ્રીદામોદરજી સાથેના આપશ્રીના ગાઠ સંબન્ધનો પૂર્ણ લાભ આપશ્રીએ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો દિસે છે. શ્રીમત્પ્રભુચરણના શ્રીરુકિમણીજીના સર્વમાં કનિષ્ઠ લાલજી શ્રીચદુનાથજી હતા. શ્રીગુણસાઈજીએ સર્વ લાલજીના ગૃહની વ્યવસ્થા સ્વયં કરી, પરંતુ શ્રીચદુનાથજીના ગૃહની વ્યવસ્થા થઈ ન હતી એમ આપશ્રીના એક પત્ર ઉપરથી જણાય છે. ‘સ્થલવિચારં કૃત્વા ચદુનાથગૃહં કારણીયમ.’

આ નિર્દેશથી આપણે એટલું અનુમાન કરી શકીએ કે અન્ય છ બાલકોના ગૃહ સિદ્ધ થઈ ગયા હતા, બ્યારે શ્રીચદુનાથજીનું ઘર સિદ્ધ કરાવવાને શ્રીગુણસાઈજીની આજ્ઞા હતી. શ્રીગુણસાઈજીના શ્રીરુકિમણીજી વહુજીના શ્રીચદુનાથજી કનિષ્ઠ પુત્ર હતા અને એમનાથી ન્હાના શ્રીપદ્માવતીજીના શ્રીઘનશ્યામજી હતા. યદ્યપિ શ્રીઘનશ્યામજીના ઘરની અવ્યવસ્થા રહેત, પરંતુ શ્રીઘનશ્યામજી ચતુર્થલાલજી શ્રીવલ્લભને અતિપ્રિય હોવાથી

અને શ્રીગુંસાઈજીના ઘરના વ્યવહારચતુર નાયક એ સ્વયં હોવાથી શ્રીધનશ્યામજીને દાયલાગમાં શ્રીમદનમોહનજીનું સ્વરૂપ શ્રીગુંસાઈજીદ્વારા પધરાવાવ્યું એટલે સત્તમલાલજી શ્રીધનશ્યામજીના ગૃહની સિદ્ધિ શ્રીયદુનાથજીના ગૃહની સિદ્ધિ પહેલાં જ થઈ ગઈ. શ્રીયદુનાથજી બહુ જ સરલ હૃદયના હોવા જોઈએ. શ્રીગુંસાઈજી પણ આપને મહારાજજી એમ સંજ્ઞાથી સંબોધતા. શ્રીગુંસાઈજીના બાલકોનું મહારાજ તરીકેનું સંબોધન જે હાલ પ્રચલિત છે, તેનો પ્રથમ પ્રયોગ શ્રીયદુનાથજીનાં સંબંધમાં શ્રીગુંસાઈજીએ જ કર્યો કે કેમ એ સંશય છે.

શ્રીયદુનાથજીની આ ઉદારતાને લઈને શ્રીગુંસાઈજીના છ લાલજીઓની જેવી રીતે પોતાના ઘરની સ્વતંત્ર સિદ્ધિ થઈ, તેવી રીતે શ્રીયદુનાથજીની ગૃહસિદ્ધિ ભૂતલપર આપ બિરાબ્યા લ્યાં સુધી થઈ હોય એમ લાગતું નથી. શ્રીયદુનાથજીને શ્રીગુંસાઈજીએ સુરતવાળા શ્રીબાલકૃષ્ણજી પધરાવી આપ્યા અને તે આપે ન સ્વીકારવાથી તૃતીય લાલજી શ્રીબાલકૃષ્ણજીએ એ શ્રીબાલકૃષ્ણજીને શ્રીદ્વારકાઠીશની ગોદમાં પધરાવ્યા. અર્થાત્ શ્રીગુંસાઈજીએ ષષ્ઠલાલજીને પધરાવી આપેલું શ્રીબાલકૃષ્ણજીનું સ્વરૂપ તૃતીય લાલજીના વંશ્યોને માથે બિરાબ્યાં. શ્રીહરિરાયજી સ્વયં શ્રીબાલકૃષ્ણજીને શ્રીયદુનાથજીના સેવ્ય તરીકે જણાવે છે, તેા પણ આ ઘરની અવ્યવસ્થાનું ઉપર જણાવેલું કારણ મુખ્ય છે. શ્રીયદુનાથજીના નિત્યલીલામાં પધાર્યા પછી શ્રીયદુનાથજીના જ્યેષ્ઠ વંશ્યને માથે શ્રીગોકુલનાથજીએ શ્રીકલ્યાણરાયજી પધરાવી આપ્યા. એ સમયથી શ્રીયદુનાથજીના જ્યેષ્ઠ વંશ્ય તરીકે તે બાલકોએ શ્રીકલ્યાણરાયજીના સ્વરૂપને શ્રીયદુનાથજીના ઘરનું સ્વરૂપ માન્યું. પરંતુ આ માન્યતા સર્વગ્રાહ્ય થઈ નહિ. શ્રીયદુનાથજીના ચતુર વિદ્વાન્ વંશ્ય તરીકે કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરજીને આ અવ્યવસ્થા હૃદયમાં બહુ જ પરિતાપ કરતી. એ અવ્યવસ્થા દૂર કરવાને આપમાં સામર્થ્યનું પ્રભુએ દાન કર્યું હતું એમ આપશ્રી માનતા, એટલું જ નહિ પણ સંયોગો પણ આપને અનુકૂલ મળી ગયા. આપના સમયમાં શ્રીનાથજીના ટિકેત શ્રીદામોદરજી મહારાજ હતા. આ શ્રીદામોદરજી શ્રીગિરિધરજીના સાહુ થતા હતા. અર્થાત્ શ્રીગિરિધરજીના વહુજી અને શ્રીદામોદરજીના વહુજી એ બન્ને બહેનો હતાં. વળી શ્રીગિરિધરજી શ્રીગોપાલના ઉત્ર ઉપાસક હતા. શ્રીગોપાલની ઉપાસનાના સામર્થ્યથી શ્રીગિરિધરજીએ ઘણા ભૌતિક ચમત્કારો દર્શાવ્યાનું ગાથાઓ જણાવે છે. આપણે એ ગાથાઓ સાથે અત્ર સંબંધ નથી, પરંતુ શ્રીગોપાલની ઉપાસનાનું શ્રીગિરિધરજીને એક પ્રકટ ફલ મલ્યું. શ્રીનાથજીના ટિકાત શ્રીદામોદરજીને ગોપાલમંત્રની દીક્ષા લેવાનો મનોરથ થયો. સંપ્રદાયમાં શ્રીગોપાલની દીક્ષા આપે એવા સુયોગ્ય વિદ્વાન્ તરીકે શ્રીગિરિધરજી આપને જણાયા. તેથી શ્રીદામોદરજી મહારાજે ગોપાલમંત્રની દીક્ષાની દક્ષિણામાં કહે છે કે શ્રીમહાપ્રભુજી દ્વિગ્વિજયયાત્રામાં જે સ્વરૂપને ભોગ ધરીને લેતા અને જે સ્વરૂપ શ્રીનાથજીસમીપ બિરાજતું તે શ્રીમુકુંદરાયજીનું સ્વરૂપ પધરાવી આપવાનો લેખ લખીને શ્રીગિરિધરજીને આપી ગયા. શ્રીદામોદરજી મહારાજના જીવનમાં તેા શ્રીમુકુંદરાયજી કાશી ન પધાર્યા, પરંતુ શ્રીદામોદરજીના પધાર્યા પછી શ્રીદામોદરજીના વહુજી શ્રીલક્ષ્મી વહુજીએ પોતાના અનેવી શ્રીગિરિધરજી મહારાજને શ્રીમુકુંદરાયજીનું સ્વરૂપ પધરાવી આપ્યું. શ્રીલક્ષ્મી વહુજીએ પોતે પણ શ્રીગિરિધરજી પાસે ગોપાલમંત્રદીક્ષા લીધી, અને અનંતશેષ શાલગ્રામજી જેમને શ્રીમહાપ્રભુજી નિરંતર નિજ કંઠમાં

ધારણ કરતા હતા, તે અનંતશયનજી પણ પધરાવી આપ્યા. આ રીતે સંવત્ ૧૮૮૬ કે તે ઐરસામાં શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીમુકુંદરાયજીને શ્રીનાથજીથી કાશી પધરાવ્યા. શ્રીનાથજીના ઘરમાં ષષ્ટ ગૃહની પાલખીઆદિનો અધિકાર શ્રીદામોદરજીએ શ્રીગિરિધરજીને આપ્યો. આથી શ્રીગિરિધરજીના પ્રતાપબલથી ષષ્ટગૃહના મુખ્ય પ્રતિનિધિ તરીકે કાશી તરફના વૈષ્ણવો આપને જાણવા લાગ્યા. શ્રીદાઉજી મહારાજે શ્રીગિરિધરજીને જે લેખ લખી આપેલો જાણાવ્યો છે તેમાં શ્રીકાકુરજી પધરાવી આપવાનું જાણાવેલું છે, પરંતુ શ્રીમુકુંદરાયજી પધરાવી આપવાનું કથન જોવામાં આવતું નથી, કહે છે કે શ્રીદામોદરજીએ તો શ્રીગિરિધરજીને શ્રીનાથજીની સમીપમાંના શ્રીબાલકૃષ્ણજીનું સ્વરૂપ પધરાવી આપવાનું જાણાવેલું, પરંતુ શ્રીલક્ષ્મી વહુજીએ શ્રીગિરિધરજી મહારાજને એમના પ્રતાપબલથી શ્રીમુકુંદરાયજી પધરાવી આપ્યા. ગમે તેમ હો પણ શ્રીગિરિધરજી મહારાજને શ્રીમુકુંદરાયજી પોતાને માથે કાશીમાં પધરાવવાનો અને શ્રીનાથજીના ઘરમાં શ્રીયદુનાથજીના ઘરનું નામ રાખવાનો પ્રયત્ન સર્વથા શ્રીયદુનાથજીના વંશ્યને માટે સ્તુલ્ય ગણાશે. શ્રીયદુનાથજીને સંતતિમાં એક બેટીજી શ્રીશ્યામાબેટીજી હતા. આ બેટીજીએ નિજ પિતૃચરણને પગલે ચાલી નિત્યલીલામાં પધાર્યાં લ્યાં સુધી શ્રીમુકુંદરાયજીની ટેહેલ કરી. આ લાભ મળવામાં કારણ એ થયું કે શ્રીગિરિધરજીએ પોતાના જીવનમાં કેઈ પણ ગોસ્વામી બાલકને ગોદે ન લીધા. શ્રીમુકુંદરાયજી ૧૮૮૬ માં પધાર્યા અને ત્યાર પછી ૧૦ દશ વર્ષ સુધી શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીમુકુંદરાયજીની તનમનધનથી એવી સેવા કીધી કે જે ઉક્ત ગોસ્વામીશ્રીનું ઉજ્જવલ ભગવન્મયત્વ સૂચવે છે.

ટિકાત શ્રીદામોદરજી અને એઓશ્રીના વહુજી શ્રીલક્ષ્મીજીની કૃપાથી શ્રીગિરિધરજીએ શ્રીનાથદ્વારમાંથી શ્રીમુકુંદરાયજી, શ્રીઅનન્તશેષજી, શ્રીવેણુજી અને શ્રીમહાપ્રભુજીના શ્રીહસ્તાક્ષર પધરાવ્યા. શ્રીમહાપ્રભુજીના શ્રીહસ્તાક્ષરમાં લખેલા પ્રથમાધ્યાયના ચતુર્થપાદના ભાષ્ય પ્રાપ્ત થયા. સંભવ છે કે આજ શ્રીહસ્તાક્ષરભાષ્યવિભાગનું શ્રીપુરુષોત્તમજીએ દર્શન કર્યું હોય. એ જ પાદના ભાષ્યપ્રકાશમાં શ્રીપુરુષોત્તમજીનીચે પ્રકારે આજ્ઞા કરે છે:—રૂપેતિ પાઠઃ શ્રીહસ્તાક્ષરેષુ સંદિગ્ધત્વાદ્બોધ્યઃ । ૧-૪-૯. શ્રીદામોદરજી મહારાજ કાંઈ સમગ્ર ભાષ્ય શ્રીહસ્તાક્ષરલિખિત પધરાવી આપે નહિ, તેથી સંભવ છે અવશિષ્ટ મૂલ શ્રીહસ્તાક્ષરલિખિત ભાષ્યવિભાગ શ્રીનાથદ્વારમાં હોય. શ્રીગુસાંધજીના વંશ્યો નિજ નિજ માથે વિરાજતા શ્રીહસ્તાક્ષરનું સૂચિપત્ર પ્રસિદ્ધ કરે, તો આચાર્યશ્રીના ઘણા ગ્રન્થો સમગ્ર મલે એટલુંજ નહિ, પણ તેના પાઠાદિ સુનિશ્ચિત થઈ શકે. શ્રીગિરિધરજીને ભાષ્યવિભાગ ઉપરાંત શ્રીસંન્યાસનિર્ણયનું શ્રીહસ્તાક્ષરલિખિત એક પત્ર શ્રીદામોદરજીએ પધરાવી આપ્યું.

આ રીતે શ્રીગિરિધરજીએ પ્રથમ શ્રીહસ્તાક્ષર અને શ્રીવેણુજી પધરાવ્યા. શ્રીદામોદરજીએ જ શ્રીગિરિધરજીને પધરાવી આપ્યા. શ્રીમુકુંદરાયજી અને અનન્તશેષજી આપને શ્રીલક્ષ્મીવહુજીએ શ્રીદામોદરજીના નિત્યલીલામાં પધાર્યા પછી પધરાવી આપ્યા. શ્રીમુકુંદરાયજીને માટે કાશીમાં શ્રીગિરિધરજી મહારાજે એક ભવ્ય મંદિર સિદ્ધ કરાવ્યું. શ્રીમુકુંદરાયજીને લ્યાં પધરાવી દશ વર્ષ પર્યન્ત શ્રીની સેવાદિ શ્રીગિરિધરજીએ કર્યાં. વૈષ્ણવો આપશ્રીની લાખો રૂપીઆની હુંડીઓ સ્વીકારતા, આપે હિરા પત્રા, માતી માણેક આદિના અનેક આભૂષણો તથા સાજ સિદ્ધ કરી શ્રીમુકુંદરાયજીને નિવેદન કર્યાં.

સાગરસ્થ નેતોપનામક રામકૃષ્ણભટ્ટજી શ્રીમુકુન્દરાયજીના પધાર્યા પછી શ્રીગિરિ-
ધરજીને શરણે આવ્યા. રામકૃષ્ણભટ્ટજી તૈલંગ માથુર ભટ્ટ હતા. પરમ વિદ્વાન્ હતા.
શ્રીગિરિધરજીને ઉક્ત પંડિત પરમ આરાધ્ય માનતા. આ પંડિતના શરણે આવ્યા પછી
શ્રીગિરિધરજીની નામસેવામાં પ્રવૃત્તિ સતત થઈ. શુદ્ધદ્વૈતમાર્તંડ, હુરિતોષિણી વિદ્વ-
ન્મંડનની ટીકા, શ્રીમદ્ભુભાષ્યનું વિવરણ, આલપ્રબોધિની ઇત્યાદિ ગ્રન્થો એ દશ વર્ષમાં જ
સિદ્ધ થયા. આ ગ્રન્થો સંસ્કૃતમાં છે. આપે વ્રજભાષામાં ગદ્યટીકા પણ લખી. કેટલાંક
અષ્ટકો પણ આપે લખ્યાં છે. તિલકાદિવિષયમાં આપશ્રીએ ઊર્ધ્વપુણ્ડ્રમાર્તંડક યોજ્યો.

શ્રુતિરહસ્ય. આપશ્રીએ શ્રુતિરહસ્ય શ્રીમુકુન્દરાયજીના પધાર્યા પહેલાં જ સિદ્ધ
કર્યો હોય એમ લાગે છે. ઉક્ત ગ્રન્થના આરંભ કે અન્તમાં શ્રીમુકુન્દરાયજીનું સ્મરણ
નથી. ભાષા તથા વિચારશૈલીની પ્રૌઢતા હુરિતોષિણી આદિ જેવી નથી; તથાપિ આપ-
શ્રીની શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણ વિષે નિરતિશય ભક્તિ પ્રતિપદ આ ગ્રન્થમાં પ્રકાશે છે.
આચાર્યશ્રીના સ્વરૂપમાં કેવી નિગૂઢ નિષ્ઠા આપશ્રીની હતી તે આ ગ્રન્થના પર્યાલોચ-
નથી આપણે જાણી શકીએ એમ છે. આ જ શ્રુતિરહસ્યનું ઉપબૃહણ આપશ્રીના સેવક
નેતોપનામક રામકૃષ્ણભટ્ટજીએ તત્પ્રકાશમાં કર્યું છે. શ્રુતિરહસ્ય મૂલ અને એના પ્રકાશ
એ બન્ને ગ્રન્થ અત્ર મુદ્રિત છે. સહૃદય ભક્તિમાન્ વિદ્વાન્ વાંચકને આ બન્ને ગ્રન્થનું
વાચન અવશ્ય વિલાસ કરાવશે.

પ્રત્યેક સંપ્રદાયમાં તત્પ્રવર્તકના સંબંધમાં બે પ્રકાર તદ્દનુયાયીઓમાં જોવામાં આવે
છે; એક બાહ્ય વા પ્રમાણવાદી અને બીજો અન્તરંગ પ્રમેયવાદી. પ્રથમ વર્ગના વિચારક
તત્પ્રવર્તકને માટે તદ્દુક્ત શબ્દોને અવલંબીને નિજ ભાવના બાંધે છે. આ પ્રકારની
ભાવના ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી સમર્થિત હોવાથી સંપ્રદાયના તથા બહારનાં સર્વ વિચારકોને
સમજાય એવી છે, એટલું જ નહિ પણ ગ્રાહ્ય છે. દ્વિતીય વર્ગ નિજ ઉત્કટ ભાવનાનુરૂપ
તત્પ્રવર્તકનું સ્વરૂપ બાંધે છે. આ ભાવનાની ઉત્કટતા એટલે સુધી જાય છે કે આચાર્યસ્વ-
રૂપની જ ભાવનાદિમાં તત્સેવ્યાદિ ભગવદ્દાકારાદિના દર્શનાદિની અપેક્ષા રહેતી નથી.
સંપ્રદાયપ્રવર્તક જ પરમ તત્ત્વ તરીકે સ્પુરે છે, અને તદ્દનુસાર ભક્તો ભાવના ગુણુગાનાદિ
કરે છે. આવા ભક્તો પણ વિવિધ પ્રકારના હોવાથી તત્તત્કૃત ભાવનાગુણુગાનાદિમાં
પરમ વૈવિધ્ય જોવામાં આવે છે. કોઈ કોઈ સમય એક જ ભક્તમાં ઉભય ભાવના એક જ
સમય કે ક્રમશઃ જોવામાં આવે છે. સૂત્રકાર શ્રીબાહરાયજી વ્યાસને પ્રથમ નમન કરીને
પછી ભાષ્યકારને મંગલાચરણમાં નમન એ બાહ્ય પદ્ધતિનું અનુસરણ છે, સૂત્રકારને નમન
કર્યા પહેલા ભાષ્યકારને નમન કરવું એ પ્રમેયમર્યાદાની ભાવના છે. શ્રીપુરુષોત્તમજીના
ભાષ્યપ્રકાશનું મંગલાચરણ અને લાલૂભટ્ટની શ્રીમદ્ભુભાષ્યની યોજનાનું મંગલાચરણ પ્રમાણ
અને પ્રમેયના દૃષ્ટાન્તરૂપ છે. શ્રીપુરુષોત્તમજી પણ 'શ્રીબાલકૃષ્ણમાચાર્યાન્ પ્રમૂન્ શ્રીવિદ્વે-
શ્ચરાન્ વ્યાસાચાર્યાન્' એ ક્રમ સ્વીકારે છે. અર્થાત્ સંપ્રદાયપ્રવર્તક આચાર્યશ્રીને જ પરમ તત્ત્વ
માનીને સર્વ નિર્વાહ કરવાનું એક પદ્ધતિ સ્વીકાર્યું. આચાર્યશ્રીનું અલૌકિકત્વ સ્વીકાર્યા પછી
એઓશ્રીને વિષે પુરુષોત્તમત્વાદિભાવનાઓ તે તે ભક્તોને સ્પુરે એ સ્વાભાવિક છે.
આચાર્યશ્રી જેમ શ્રીગુસાંઈજીને વસ્તુતઃ કૃષ્ણરૂપે સ્ફૂર્યા, તેમ શ્રીગુસાંઈજી, શ્રીગિરિ-
ધરજી, શ્રીગોકુલનાથજી આદિ તત્તદ્ભક્તોને પુરુષોત્તમરૂપે સ્ફૂર્યા અને નિજનિજ સ્ફૂર્તિ-
પ્રમાણે તે તે સ્વરૂપના ગુણુગાનાદિ તેઓએ કર્યા. આ સર્વ ભાવનાઓનું મૂલ સંપ્રદાયમાં જ

છે અને તેથી અમુક સ્વરૂપને મુખ્ય માની અન્યને ગૌણ ગણી કોઈ ભક્ત માત્ર તે જ સ્વરૂપનું ગુણગાનાદિ કરે તેટલા માત્રથી એ પુષ્ટિમાર્ગીય નથી એમ કહેનારા સંપ્રદાયના શુદ્ધ દૃષ્ટિબિન્દુથી સ્થુત થાય છે.

સંપ્રદાયમાં આચાર્યશ્રી અને શ્રીમત્પ્રભુચરણ પ્રવર્તક તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, સંપ્રદાયનું ગુરુત્વ પણ પિતાપુત્રમાં સ્વીકારાયું છે, શ્રુતિ પણ 'યથા દેવે તથા ગુરૌ' એમ આજ્ઞા કરે છે. આ દૃષ્ટિબિન્દુથી શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીમન્મહાપ્રભુચરણ અને શ્રીમત્પ્રભુચરણની જ પુરુષોત્તમત્વભાવનામાં જ શ્રેય જોતા. પુરુષોત્તમત્વની ભાવના જે લોકો પોતાને વિષે કરતા તેમને પણ આપે નિષેધ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કર્યો છે, 'તેવાઓ આચાર્યશ્રીની પ્રસન્નતા સિદ્ધ કરી શકશે નહિ, તેવાઓનો આગ્રહ દુષ્ટ છે, ઇત્યાદિ. (માં પુસ્તકોત્તમં નિશ્ચિત્ય ભજન્તે કિં તેન આચાર્યોણાં પ્રસન્નતા સિધ્યતિ ન કદાપીત્યર્થઃ । एतेषामाग्रहविषये भगवदिच्छाया एव नियामकत्वादस्माकमपि आग्रहो नास्ति दुष्टाग्रहवर्तां स्वभावपरावारादृत्तौ ॥)

શ્રીગોકુલેશની આવી સ્પષ્ટ આજ્ઞાનો અનાદર કરીને પુરુષોત્તમભાવનાને સર્વસાધારણ કરી નાખવામાં સંપ્રદાયે એ અલૌકિક ભાવનામાં સ્થિત ગૌરવનું તિરોધાન કરી નાખ્યું છે. ભૂતલ ઉપર નિજ વિશ્વોદ્ધારક સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમદ્ભક્તભાધીશ્વરસ્વરૂપે પ્રકટ થયા એ ભાવનામાં પ્રકટ થતું આચાર્યશ્રીનું વસ્તુતઃ કૃષ્ણત્વ સમજી શકાય એવું છે. આચાર્ય સ્વરૂપે પ્રકટિત કૃષ્ણમાં સામર્થ્યન્યૂનતાની શંકા જ નથી, તથાપિ આવિભાવની મર્યાદા છે. પુરુષોત્તમ આચાર્યસ્વરૂપે શ્રીગોપીજનવદ્ધભવત્ ભગવદ્દાક્ષિણ અને સંપ્રદાયમાં ઉપદિષ્ટ સર્વસ્વનિવેદન ન જ સ્વીકારે, કારણ કે તેમ કરવામાં આચાર્યસ્વરૂપનું વૈશેષ્ય તિરોધાન થઈ જાય. 'येन रूपेण यत्कार्यं करोति तेन रूपेण समर्थोपि तदतिरिक्तं न करोति, तथैव तद्दोला यतः'—આચાર્યશ્રીનું પુરુષોત્તમત્વ માત્ર કથન નહિ કરતા, પણ અનુભવતા એવા પરમ ભાગ્યવાન શ્રીપદ્મનાભદ્રાસાદિ ભગવદીયોએ સર્વસ્વનિવેદનાદિ શ્રીમન્મથુરેશાદિ ભગવત્સ્વરૂપમાં જ કર્યા, અને શ્રીદામોદરદાસાદિ મહાનુભાવો પણ શ્રીમત્પ્રભુચરણને શ્રીગોપીજનવદ્ધભની જ રહસ્યલીલાના ગુણાનુવાદમાં સહાયક થયા. આ સૂક્ષ્મ મર્યાદાની વિસ્મૃતિમાં પુરુષોત્તમત્વભાવના આચાર્યશ્રીના વંશ્યોને વિષે તથા વૈષ્ણવ જનસમાજને માટે હિતકર્ત્રી નથી નિવડી એમ ઘણાનો અનુભવ સાક્ષી પૂરી શકશે. આજ કારણથી પ્રમેયના ઉંડા કુવામાં ભુસકો મારવા જવામાં અહિત થાય, તેના કરતા આચાર્યશ્રીને તચ્છબ્દને જ અવલંબીને સૃષ્ટિમાં થઈ ગયલા સર્વ આચાર્યોના શિરોમણિ તરીકે જે સ્વીકારે, તે તેને સ્વલ્પ પણ પતનનો ભય નથી, એટલું જ નહિ પણ એ ભાવના એટલી ઘંધી પ્રકટ સુદૃઢ શ્રેયસ્કર અને કલ્પનારહિત છે કે જેનો સ્વીકાર સાંપ્રદાયિકો વિના સંકોચે કરી લે છે અને સંપ્રદાયેતરને સમજવામાં કલેશ પડતો નથી. આ ભાવના પ્રમેય દૃષ્ટિવાળાઓને કનિષ્ઠ લાગે, તથાપિ એ કનિષ્ઠતા તેમના શબ્દમાં જ છે; પરિણામે એ જ ભાવના આચાર્યશ્રીના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો યથાર્થ પરિચય કરાવવામાં પ્રથમ સોપાનરૂપ હોવાથી નિજ ઉત્તમત્વ સિદ્ધ કરે છે. આ પ્રકારે પ્રમાણ અને પ્રમેય સરણિ સંપ્રદાયમાં પ્રચલિત છે. શ્રીગિરિધરજી શ્રુતિરહસ્યમાં પ્રમેયસરણિને અનુસરે છે.

આ પ્રકારે પ્રસ્તુત શ્રુતિરહસ્યગ્રન્થ પણ દ્વિતીય કોટિનો છે. શ્રીમદ્દાચાર્યજીનું પુરુષોત્તમત્વ શ્રીગિરિધરજીને સ્ફૂર્યું. નિખિલ વેદ શ્રીમદ્ભક્તભાધીશ્વરનું જ પ્રતિપાદન કરે છે એમ આપશ્રીએ અનુભવ્યું. જે પ્રકારે આપશ્રીને અનુભવ થયો તે પ્રકાર આ ગ્રન્થમાં આપ-

શ્રીએ દર્શાવ્યો છે. ‘અલદ્વા દ્વદમય આત્મીવ’ અને ‘નમો વાચે’ ઇત્યાદિ તૈત્તિરીય શ્રુતિઓમાં આપશ્રીને આચાર્યસ્વરૂપનું જેવું દર્શન થયું તેવું પરમ લક્ષિતથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. શ્રી-ગિરિધરજીનો આ લક્ષિતવિલાસ છે એમ આપશ્રી સ્વયં ગ્રન્થાન્તે આજ્ઞા કરે છે. શ્રી-ગિરિધરજીનું દૃષ્ટિબિન્દુ નહિ સમજનારા લોકોને માટે આપશ્રીનો પ્રયત્ન નથી જ. આચાર્યસ્વરૂપ વિષે ધર્મિવિપ્રયોગાદિની સાંપ્રદાયિક ભાવનાઓનું મૂલ આ ગ્રન્થમાં હોય એમ લાગે છે.

સંપ્રદાયમાં પુરુષોત્તમત્વની ભાવના સવંચાપી અને સરલ થઈ ગઈ હતી એમ શ્રીગિરિધરજીને લાગ્યું હોય એમ લાગે છે. સંપ્રદાય તો આચાર્યશ્રીના વંશ્ય માત્રને યોગ્યતાદિનો વિચાર કર્યા વિના કેવલ આચાર્યશ્રીના સંબંધને જ મુખ્ય માનીને, પુરુષોત્તમ તરીકે કથન કરે છે. પરંતુ શ્રીગિરિધરજી આ સાંપ્રદાયિક માન્યતાનો કાંઈક અંશે સંકોચ કરતા હોય એમ લાગે છે. આચાર્યશ્રીનું વાચસ્પતિત્વ પ્રતિપાદન કરતાં આપશ્રી આજ્ઞા કરે છે કે ‘વાચસ્પતિ શબ્દથી હાલમાં વિદ્યમાન શ્રીમહાચાર્યકુલમાં ઉત્પન્ન જેમનું ભાષ્ય નિબંધસુબોધિની આદિ સકલ ગ્રન્થોનો ઉપદેશ કરવાનું સામર્થ્ય છે તેમનું ગ્રહણ કરવું.’ શ્રીગિરિધરજીની આ આજ્ઞા સંપ્રદાયે સ્વીકારી હોય એમ ઇતિહાસની સાક્ષી નથી. જે કે શ્રીગિરિધરજીની આજ્ઞાનું અનુસરણ થયું હોત તો સંપ્રદાયને લાભ જ થાત એ નિઃસંશય છે.

આ સિવાય તિલક તથા માલાની સંપ્રદાયમાં આવશ્યકતા છે તે પુરાણવાક્યોના ઉપન્યાસથી આપશ્રી સારી રીતે આનુષંગિક જણાવી દે છે.

શ્રીગિરિધરજીનું હાઈ શ્રીરામકૃષ્ણભટ્ટજી સુન્દર રીતે દર્શાવે છે. આ ગ્રન્થનો સાર પણ તે જ છે. ‘સર્વે વેદ શ્રીમહાપ્રભુજીનો જ ખોધ કરે છે.’

મમ તુ પ્રતિભાસ્વેવં સર્વે વેદા મહાપ્રભોઃ ।

શ્રીવલ્લભાચાર્યરૂપં હિ બોધયન્ત્યેવ નિશ્ચિતમ્ ॥

આ દૃષ્ટિબિન્દુથી સર્વ વેદ શ્રીમહાપ્રભુજીનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને પુરુષોત્તમનું જ સર્વ વેદ પ્રતિપાદન કરતા હોવાથી આચાર્યશ્રી સ્વયં પુરુષોત્તમ છે એમ શ્રીગિરિધરજી મહારાજનું ધ્રુવ છે. શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ ।

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ ।

શ્રીગોપીજનવલ્લભાય નમઃ ।

શ્રીમદાચાર્યચરણકમલેભ્યો નમઃ ।

શ્રુતિરહસ્યનો ગુર્જરભાષામાં અનુવાદ.

કાશીસ્થ ગોસ્વામિશ્રીગિરિધરજી મહારાજે શ્રીઆચાર્યચરણનું સ્વરૂપ શ્રુતિપ્રતિ-
પાદિત પુરુષોત્તમીભિન્ન છે એમ બતાવી આપનાર શ્રુતિરહસ્ય નામનો ગ્રન્થ સંસ્કૃત
ભાષામાં રચ્યો છે, તેનો સાધારણ ગુજરાતી ભણેલાને પણ સમજાય એવી સરલ ભાષામાં
અનુવાદ કર્યો છે.

ગ્રન્થના આરંભમાં મંગલાચરણ કર્તવ્ય છે. તેથી શ્રીગિરિધરજી મહારાજ શ્રી-
ગોપાલને નમસ્કારાત્મક મંગલ કરે છે.

સમગ્ર પ્રાકૃત ધર્મથી રહિત એક વેદવડે જ બાણી શકાય તેવા અને સ્વાભાવિક
ઐશ્વર્યાદિક સર્વ ઈશ્વરધર્મ સહિત એવા શ્રીગોપાલને નમસ્કાર કરું છું.

પોતાના અંતરંગ ભક્તોને સ્વસ્વરૂપ બતાવનાર સ્નેહમાર્ગરૂપી કમલને પ્રકાશ કર-
વામાં સૂર્યરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણને હું નમું છું.

શ્રુતિના અર્થમાં નવીન બુદ્ધિકલ્પનાનું દાન કરનાર ભક્તિમાર્ગરૂપી વેદીનું પોષણ
કરવામાં નવીન મેઘરૂપ લોકોયાપિ યશને ફેલાવનાર પર-પુરુષોત્તમરૂપ શ્રીપ્રભુચરણ
શ્રીવિકૃલનાથજીને મારી નતિ હો.

તે શ્રીગુસાંઈજીના છઠ્ઠા પુત્ર શ્રીયદુનાથજીને વંદન કરું છું કે જે વિપ્રયોગ રસનો
અનુભવ કરાવનાર છે અને બુદ્ધિવગરનો માણસ પણ જેને નમન કરવા માત્રથી
બુદ્ધિમાનની પદવીને પામે છે.

એ પ્રમાણે શ્રીગિરિધરજી મહારાજ શ્રીકૃષ્ણ શ્રીમહાપ્રભુજી શ્રીગુસાંઈજી તથા
શ્રીયદુનાથજીને નમસ્કાર કરી સ્વદૈન્ય ગ્યાપન કરવાને માટે આજ્ઞા કરે છે કે શ્રુતિનો અર્થ
અતિ ગંભીર હોય છે તે ક્યાં, અને તેનો અર્થ કરનાર મંદમતિવાળો હું ક્યાં? તો પણ
તેનો અર્થ કરવા જતાં ખલ એવા વિદ્વાનોના ઉપહાસને પાત્ર થઈશ.

તો પણ શ્રીમહાચાર્યચરણની કૃપાથી મારુ રચેતું અને તેઓશ્રીની જ પ્રેરણાથી
જણાયેતું શ્રુતિરહસ્ય વિદ્વાનો આનંદથી અવલોકો.

શ્રીમહાચાર્યચરણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છ ઐશ્વર્યાદિ તથા સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે
લેહવાળો રસ તદ્દૂપ હોઈને ધર્મ તથા ધર્મિરૂપ એ આઠ ધર્મયુક્ત ધર્મિરૂપ શ્રીવલ્લ-
ભાચાર્યનું સ્વરૂપ વેદે વર્ણવ્યું છે. તેનું વર્ણન શ્રુતિપ્રમાણથી મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે હું
વર્ણવું છું.

વાદી શંકા કરે છે કે, શ્રીઆચાર્યજીનું સ્વરૂપ શ્રુતિપ્રતિપાદિત છે એવું તો સાંભ-
ળવામાં નથી, છતાં તમે તો કહો છો કે વેદમાં તેનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે, તો તે કેમ ઘટે?
તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે જે અંતર્મુખ દૈવી જીવો છે, તેમને તમે કરી તેવી શંકા થતી નથી,
પણ બહિર્મુખ આસુર જીવોને તમે કરી તેવી શંકા થાય છે. જેની કલિકાલના

વ્યાકરણના પૃષ્ઠોદરાદિ ગણથી સિદ્ધ કર્યો છે. એવા અનેક પ્રકારના ભોગમાં ચતુર એવા બ્રહ્મની સાથે જીવ સર્વ કામાશન કરે છે. તે બ્રહ્મના રસને આ જીવ પ્રાપ્ત કરીને શ્રી-મહાપ્રભુજીએ અતાવેલું સેવારૂપી સુકૃત કરનારો જીવ આનંદી અને છે. સેવાકૃતમાં ત્રણ કૃત અતાવ્યાં છે. અલૌકિક સામર્થ્ય, સાયુજ્ય, અને સેવોપયોગી દેહ વૈકુણ્ઠ આદિમાં, એ કૃતમાંથી એકને પામીને આનંદમય વિગ્રહ થઈ જાય છે. એમ શ્રુતિમાં વર્ણન કર્યું છે; આગળ કો હેવાન્યાત્ ઇત્યાદિ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

ભગવાન ગીતાજીમાં આજ્ઞા કરે છે કે બધા વેદવટે હું જણાઉ છું; તેથી બધો વેદ પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને કહેનાર છે. આચાર્યનું સ્વરૂપ પુરુષોત્તમરૂપ છે તે ભગવાને શ્રી-ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં કહ્યું છે કે આચાર્ય માં વિજાનીયાન્નાવમન્યેત કર્હિચિત્. આચાર્યનું સ્વરૂપ એ મારું સ્વરૂપ સમજવું, ત્યાં માં આચાર્ય મને બાણો. ત્યાં અભેદ આચાર્યથી કહ્યો છે. તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને પુરુષોત્તમરૂપ કહેવામાં કાંઈ બાધક નથી. શ્વેતાશ્વેતર ઉપ-નિષદમાં યસ્ય દેવે પરા મક્તિર્યથા દેવે તથા ગુરૌ। તસ્યૈતે કથિતા દ્વયાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ જેની પ્રભુમાં પરમભક્તિ હોય, અને તેવી જ ભક્તિ ગુરુમાં હોય, તેવા મહાત્માને જ શાસ્ત્રમાં કહેલા અર્થો હૃદયમાં પ્રકાશે છે. ભક્તિરહિતને શાસ્ત્ર પણ કાંઈ કરી શકતું નથી. ઉપલી શ્રુતિમાં દેવ અને ગુરુને તુલ્ય કહ્યા છે; તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને પુરુષોત્તમરૂપે શ્રુતિ વર્ણવે તો તેમાં કોઈને શંકા કરવાનું કારણ રહેતું નથી.

વળી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપનું શ્રુતિ વર્ણન કરે છે, તે અતાવે છે.

નમો બ્રહ્મણે નમોસ્ત્વગ્રયે નમઃ પૃથિવ્યૈ નમ ઓષધીભ્યઃ, નમો વાચે નમો વાચસ્પતયે નમો વિષ્ણવે વૃક્તે કરોમિ। આ શ્રુતિનો અર્થ-બ્રાહ્મણરૂપ ધારણ કરનાર, શ્રીવલ્લભાચાર્યને નમસ્કાર હો. શ્રુતિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું નામ દેખાતું નથી, તો શ્રી વલ્લભાચાર્યપરત્વે તે શ્રુતિનો અર્થ છે, એમ શા ઉપરથી સમજવું? આવી શંકા કોઈને થાય તો તે ન કરવી, કારણ કે શ્રીવલ્લભા-ચાર્યજીના બધા ધર્મો શ્રુતિમાં સ્પષ્ટતાથી અતાવેલા છે. તેવા ધર્મવાળા ધર્મી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપનું જ તે શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. જેમ સ્ત્રીરિ જ્ઞા એ શ્રુતિ મહા ભાષ્યકારે સમાનધર્મ જણાતાં વ્યાકરણશાસ્ત્રપરત્વે ઘટાવી છે, તેમ અમે આ શ્રુતિમાં કહેલા બધા ધર્મો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીમાં હોવાથી તત્પર અમે તેનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. હવે કહે છે કે બ્રાહ્મણરૂપ તો ભગવાને વામનાદિ અવતારમાં ધર્યું છે; તેથી આ શ્રુતિ વામનજીના રૂપને પ્રતિપાદન કરનારી છે એમ કોઈ શંકા કરે; તો ત્યાં બીજું વિશેષણ અતાવે છે કે બ્રાહ્મણમાં અવતાર ધારણ કરવા છતાં અગ્નિરૂપ છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અગ્નિ-રૂપ છે; એટલે વામનાવતાર બ્રાહ્મણ છે; છતાં અગ્નિ નથી. શ્રી વલ્લભાચાર્યજી બ્રાહ્મણ છતાં અગ્નિસ્વરૂપ છે. ત્યાં કહે છે કે અગ્નિરૂપ ધારણ કરનાર સૂર્યાદિ લોકમાં દેવ હોય છે, મનુષ્ય અગ્નિરૂપ કેમ થાય એ શંકાની નિવૃત્તિ માટે ત્રીજું વિશેષણ કહે છે, નમઃ પૃથિવ્યૈ, પાર્થિવ રૂપ ધારણ કરનાર એમ કહેવાથી આ લોકમાં પ્રાદુર્ભાવ થયાનું સૂચન કર્યું છે. શા માટે પ્રાદુર્ભાવ થયો એમ કોઈ કહે તો તેના ઉત્તરમાં શ્રુતિ કહે છે કે નમ ઓષધીભ્યઃ, આપ ઓષધિ રૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ્યા છે. જીવને ભવરૂપી રોગ લાગ્યો છે તેને મટાડવા આપ ઓષધિરૂપ ધારણ કરી પ્રકટ થયા છો. એટલે જીવના સંસારને મટાડી તેનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આપનું પ્રાકટ્ય છે. ત્યાં કહે છે કે ભગવાને પ્રવહાદની રક્ષા કરવા માટે અને હિરણ્યકશિપુને મારવા નૃસિંહાવતાર ધારણ કર્યો; તત્પરત્વે આ શ્રુતિનું તાત્પર્ય હશે, તો ત્યાં બીજું

વિશેષણ કહે છે જે નમો વાચે. આ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના અવતારમાં કોઈને મારીને ઉદ્ધાર કરવાનો નથી; પણ વાણીવડે એટલે વચનદ્વારા ઉદ્ધાર છે. ભક્તિમાર્ગનો વચનદ્વારા ઉપદેશ કરી દેવી જીવોનો જન્મમરણથી ઉદ્ધાર કરવામાં એમને સામર્થ્ય ક્યાંથી થયું એ શંકાના સમાધાનાર્થે બીજું વિશેષણ કહે છે. નમો વાચસ્પતયે શ્રીવલ્લભાચાર્યચરણે આપે જ ભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધના સુબોધિનીજીના આરંભમાં અર્થ તસ્ય વિવેચિતું એ શ્લોકમાં પુરુષોત્તમના મુખારવિંદના અધિષ્ઠાતૃરૂપ એવું નિજ સ્વરૂપ છે. એમ શ્રીમુખથી આજ્ઞા કરી છે એટલે વાચાં વહેર્મુલ્લક્ષેત્રં એ ન્યાયથી આપશ્રી વાણીના પતિ હોઈને વાણીથી ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે. ત્યાં શંકા કરે કે અધિષ્ઠાતૃરૂપ કહે છે; ત્યારે તો કોઈ અંશાદિ અવતાર હશે, પૂર્ણ પુરુષોત્તમને કેમ કહી શકાય, એ શંકાના ઉત્તરમાં એક બીજું વિશેષણ શ્રુતિ આપે છે: નમો વિષ્ણવે. ગુણવતાર વિષ્ણુ છે એમ કોઈને શંકા ન થાય. તદર્થ તેનો અર્થ કરે છે કે વ્યાપક એવા પૂર્ણ પુરુષોત્તમરૂપ એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યને નમન હો. ઋગ્વેદમાં તો મહત્તે કરોમિ એવો પાઠ છે એનો અર્થ એજ કે મોટા એવા વિષ્ણુને નમન કરું છું. એવા વિશેષણો જેનામાં સાર્થક થાય છે એવા શ્રીવલ્લભાચાર્ય પ્રાકૃત શરીરવાલા નથી; પણ સર્વત્ર વ્યાપ્ત છે એમ કહેવાથી નમઃ પૃથિવ્યૈ એ વિશેષણથી પ્રાકૃત શંકાને પણ અહિં સ્થાન નથી.

નમો બ્રહ્મણે એ શ્રુતિનો બીજો અર્થ પણ થાય છે તો તમે શ્રીવલ્લભાચાર્યપરત્વે કેમ લગાડો છો એવી કોઈ શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહેવાતું કે શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે ભક્ત પોતાની બુદ્ધિવડે જેવા જેવા ઈશ્વરરૂપની ભાવના કરે, તેવું તેવું રૂપ તે તે ભક્તના અનુકૂળને લઈને પ્રભુ ધારણ કરે છે એ ન્યાયથી ભક્તની ભાવનાને અનુકૂલ રૂપ પ્રભુ ધારણ કરે છે તેમ દેવ શબ્દ પણ બ્રહ્માત્મક ભગવદ્રૂપ હોવાથી ભક્તની ભાવનાને અનુસારે પોતાના અર્થને બતાવનાર થાય છે. જો એમ ન હોય તો નિરુક્તમાં ચત્વારિ શબ્દા એ શ્રુતિ યજ્ઞપરત્વે વર્ણવી છે, તે જ શ્રુતિ મહાભાષ્યકાર વ્યાકરણશાસ્ત્રપરત્વે લગાવે છે. બન્ને ઋષિ પ્રામાણિક છે; એકનું કહેવું સાચું અને બીજાનું કહેવું ઠીક નહિ એમ કોઈથી બોલાય નહિ. માટે જે શાસ્ત્રમાં જે રૂપે શ્રુતિનો અર્થ વર્ણવ્યો હોય તે શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ શ્રુતિનો તે જ અર્થ છે એમ સમજવું. માટે જ વિદ્યારણ્યસ્વામિએ ચત્વારિ શબ્દા એ શ્રુતિને, ઋષિએ કહેલ વેદના અર્થને બાબુ પર મૂકી, પોતે પ્રણવપરત્વે તેનો અર્થ કરેલો છે. તે શ્રુતિ નીચે પ્રમાણે અર્થસહિત આપે છે.

ચત્વારિ શબ્દાઃ ત્રયો અસ્ય પાદા દ્વે શીર્ષે સપ્ત હસ્તાસો અસ્ય । ત્રિધા બદ્ધો દષમો રોરવીતિ મહો-
દેવો મર્ત્યાંઆવિવેશ । આ શ્રુતિનો નિરુક્તકાર યાસ્ક મુનિ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. ચાર વેદ એ તેના શ્રૃંગ છે; ત્રણ સવન એના પાદ છે; પ્રાપણીય ઉદયનીય એ બે તેના શીર્ષ છે. સાત છંદ તેના હાથ છે. અને તે મંત્ર બ્રાહ્મણ અને કૃત્ય એ ત્રણ પ્રકારે બંધાયેલો છે. એવો વૃષભ એટલે શ્રેષ્ઠ તે ઋગ્વેદવડે પ્રશંસા કરે છે, યજુવડે યજન કરે છે, સામવડે સ્તુતિ કરે છે. એ તેનું રોરવણ છે. આવો યજ્ઞ મનુષ્યોમાં આવિષ્ટ થઈને યજન કરાવે છે. મહાભાષ્યકાર પતંજલિમુનિ આજ શ્રુતિનો અર્થ બીજો કરે છે. તેજ આપે છે. નામ, આખ્યાત, નિપાત, ઉપસર્ગ એ વ્યાકરણશાસ્ત્રના ચાર શ્રૃંગ છે. ભૂત, ભવત, ભવિષ્યત એ ત્રણ કાલરૂપ તે શાસ્ત્રના ચરણ છે. નિત્ય અને કાર્યરૂપ શબ્દ તે બે શીર્ષ છે. (શબ્દ અને અર્થ તેમાં પણ વ્યંગ્ય અને વ્યંજક તેમાં શબ્દ વ્યંજક અને અર્થ વ્યંગ્ય

તે. નિત્ય અને કાર્યરૂપે પણ થાય છે). સાત વિભક્તિ એ તેના હાથ છે. ત્રણ સ્થાનમાં એ શબ્દશાસ્ત્ર બંધાયેલ છે. (ઉરસૂ શિરસૂ અને કણ્ઠ એ ત્રણમાં તે બદ્ધ છે) વર્ષણ કરવાથી એ વૃષભ કહેવાય છે; તે રોત્વીતિ એટલે શબ્દ કરે છે: (રુ ધાતુ શબ્દ કર્મક છે) એ શબ્દરૂપ જોટો દેવ તે મનુષ્યોમાં પ્રવેશ એટલા માટે કરે છે કે હું પણ જોટો દેવ થાઉં. તેથી વ્યાકરણશાસ્ત્ર ઉપરની શ્રુતિમાં કહ્યા એવા ગુણવાળું હોવાથી તે બધાંયે ભણવું જોઈએ એમ વ્યાકરણશાસ્ત્રપરત્વે અર્થ થયો.

રામાનુજચાર્યને અનુસરનારાઓ તેનો અર્થ ખીજી રીતે આ પ્રમાણે કરે છે. જે પરમાત્માને ચાર વેદસ્વપી શૂર્જ છે, નિત્યજીવ, મુક્તજીવ અને બદ્ધજીવ એ ત્રણ પરમાત્માના ચરણ છે, શુદ્ધ સત્ત્વ અને ત્રિગુણ સત્ત્વ એ બે શીર્ષ છે, મહદાદિ પ્રકૃતિની સાત વિકૃતિયે તે પરમાત્માના હસ્ત છે, એવા વૃષભ એટલે શ્રેષ્ઠ વાસુદેવ છે. તે અનિરુદ્ધ સંકર્ષણ અને પ્રદુમ્ન એ ત્રણથી બંધાયેલા છે. તે બધી વસ્તુને વ્યવહારરૂપે કરે છે. એવો મહાદેવ તે ચેતનાચેતન પદાર્થમાં અન્તરાત્મતાથી પ્રવેશ કરે છે.

ફરીને આ શ્રુતિનો જ અર્થ વિધારણ્ય મુનિ આ પ્રમાણે અર્થ કરે છે. પ્રણવમાં અકાર, ઉકાર, મકાર અને અર્દ્ધમાત્રા એ ચાર તેના શૃંગ છે; જેનાથી જવાય તે પગ કહેવાય એવા વિશ્વતૈજસૂ અને પ્રાણ એ ત્રણ પ્રણવના પગ છે. એ અધ્યાત્મ કહ્યા અધિદેવ લઈયે તો વિરાટ હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ પગ છે. એમ સમજવું. ચિત્ અને અચિત્ એ બે મસ્તક છે. તેના ભૂરાદિ સાત લોક સાત હાથરૂપ છે. અકાર ઉકાર અને મકારમાં ત્રણ પ્રકારે બંધાયેલો પ્રણવ તેજ્ઞેરૂપ પ્રહ્લતત્ત્વ છે. એ જ પ્રણવ તત્ત્વસૃષ્ટિ કરે છે. તે જ મનુષ્યમાત્રમાં અક્ષરરૂપે પ્રવેશ કરે છે. ખીજી શ્રુતિ પણ પરમેશ્વર મનુષ્યમાં પ્રવેશ કરે છે એમ કહે છે.

રામાનુચાર્યના મતવાલાઓ તો આ શ્રુતિને વાસુદેવ પરત્વે વર્ણવે છે. પણ વાસુદેવ તો વ્યહાંતર્ગત હોવાથી પુરુષોત્તમપરત્વે શ્રુતિને ઘટાડવી એ ઉત્તમ વ્યાખ્યાન ગણાય. વિધારણ્યે પ્રણવપરત્વે શ્રુતિનો અર્થ કર્યો, પણ પ્રણવ તો શબ્દ પ્રહ્લરૂપે પુરુષોત્તમને કહેનાર છે. પ્રતિપાદક કરતાં પ્રતિપાદ્ય શ્રેષ્ઠ ગણાય તેથી પુરુષોત્તમ પરત્વે વર્ણન કરવું તે જ ઉચિત છે. પુરુષોત્તમનું સ્વરૂપ તો સર્વ વેદ જેને વર્ણવે તે છે. બધા વેદથી હું જ જણાઉં છું ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં વેદૈકવેદ્ય ગણ્યું છે. ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે બધાં ભૂત તે ક્ષર-કૃતસ્થ તે અક્ષર અને તે બન્નેથી પર તે પરમાત્મા પુરુષોત્તમ તેથી પુષ્ટિલીલાવિશિષ્ટ પુરુષોત્તમપરત્વે વર્ણન કરવું તે જ ઉચિત્તર છે. તે જ વ્યાખ્યાન નીચે પ્રમાણે કરે છે.

પુરુષોત્તમ પરત્વે આ શ્રુતિનો અર્થ કરતાં ચાર શૃંગવાલી ગાયો જે પુરુષોત્તમના વ્યાપિવૈકુંઠમાં છે. ગાયને તો બે શીંગડાં હોય તો ત્યાં કહે છે કે યજ્ઞ ગાવો મૂરિચ્ઞા એ શ્રુતિમાં ચાર શૃંગની ગાયોની સાથેતી આપશું. અથવા-ચાર યૂથ નિત્યસિદ્ધા-શ્રુતિરૂપ ઋષિરૂપા અને તુર્યપ્રિયા એ ચાર યૂથ રૂપ ચાર શૃંગ છે. લીલાસ્થ પુરુષોત્તમને પ્રાપ્ત કરાવનાર ત્રણ પગ તે તનુજીવ વિત્તજીવ અને માનસી એ ત્રણ પ્રકારની સેવાથી જ પુરુષોત્તમ પ્રાપ્ત થાય માટે તે ત્રણ પાદ ગણ્યા છે. ભક્તિ વિના ત્રણે પ્રકારની સેવા સંભવે નહિ માટે નવ ભક્તિમાં છેલ્લી બે સખ્ય, આત્મનિવેદનરૂપ બે ભક્તિ તે બે શીર્ષ છે. તેને શીર્ષ કહેવાનું કારણ તો એટલું જ કે તે ભગવત્કૃતિસાધ્ય છે. કેવલ જીવકૃતિ-

સાધ્ય તે બે નથી તેથી તેને ઉત્તમતા માટે શીર્ષરૂપ કહી છે. તે ઉત્તમ હોવાથી શ્રવણાદિ સાત ભક્તિને ન કહેતાં પ્રથમ જ તે બે ભક્તિને ગણાવી છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે સખ્ય ભક્તિ તો દ્વિનિષ્ઠ હોવાથી કેમ જીવથી તે થઈ શકે, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે સાત શ્રવણાદિ ભક્તિ જીવકૃતિસાધ્ય હોવાથી તે સાત ભક્તિ કરતાં પ્રભુ દાસના સ્નેહને બોધને તેને સખ્યનું દાન કરે છે; તેથી સખ્ય અને આત્મનિવેદનને મેળવવામાં સાત ભક્તિ સાધનરૂપ હોવાથી તેને હાથરૂપ ગણી છે. એમ નવ પ્રકારની ભક્તિ કરનાર જીવ સેવા કરતાં ત્રણ પ્રકારના સેવાના ફલમાં અંધાય છે. એટલે તે પ્રમાણે સેવા કરનાર ભક્તને સેવાફલોક્ત ત્રણ ફલમાંથી કોઈ એક ફલ અવશ્ય મળે છે; પણ તે સેવા કરતાં પહેલાં તેને ગુરુને શરણે જવું પડે અને તે ગુરુના કહ્યા પ્રમાણે નવધા ભક્તિ કરે તો જ ભક્તિમાર્ગનું ફલ તેને મળે; માટે વૃષભરૂપ ગુરુ-એમ વર્ષાદ વર્ષે છે તેમ ગુરુ પણ કૃપારૂપ વર્ષણ કરે; ત્યારે તે ભક્તના હૃદયક્ષેત્રમાં ભક્તિ અંકુરિત-પુષ્પિત-ફલિત થાય છે.

ગુરુ સેવા કરવાનો ઉપદેશ કરે છે. અને સેવા કરનારને અલૌકિક સામર્થ્ય સાયુજ્ય કે વૈકુંઠાદિકમાં સેવોપયોગિ દેહુ એ ત્રણ ફલને વર્ષે છે. તેથી જ વૃષભ તેનું નામ છે. તે ફલં વર્ષતીતિ વૃષઃ માતીતિ મઃ મક્તાનાં સઠ્ઠદોષદૂરીકરણદ્વારા સર્વેષુકૃષ્ટત્વેન માતિ મઃ વૃષશ્વાસૌ મશ્ચે તિ વૃષમઃ વર્ષે તે વૃષ અને ભક્તના અધા દોષ દૂર કરીને શોભે તે મ કહેવાય-એટલે સમુદાય અર્થ એટલોજ કે સેવકના અધા દોષને દૂર કરે છતાં પોતે પોતાના તેજને ન છોડે અને તેને સર્વ સેવાફલ આપીને શોભે એવા ગુરુ તો શ્રીવલ્લભાચાર્યજી હોઈ શકે.

હવે વલ્લભપદનો અર્થ કરે છે. મા ઘાતુ પ્રકાશાર્થક છે તેનું મ એવું રૂપ સંપદાદિ ગણુનો ક્વિપ્ પ્રત્યય અને અર્શાધિમ્ પ્રત્યય કરતાં થાય છે. વદ્ ધાતુ જ્ઞાનાર્થક છે. ભ ધાતુ ગ્રહણાર્થક છે તે બે મલીને વલ્લ થાય છે, વહ્ અને મ મલીને વલ્લભ થાય છે. અથવા વદ્ અને ભમ ગુણુગાન કરનાર ભક્ત તે વદ્ કહેવાય તેમને ભમ્ એટલે પ્રાપ્ત થાય તે વહ્મ કહેવાય. અથવા વત્તયાચને માગણી કરે તે વત્ત કહેવાય અને તેને પ્રાપ્ત થાય તે ભમ કહેવાય, તેથી વહ્મ. અથવા નામનો એક દેશ બોલવાથી આખા નામનું જ્ઞાન થાય છે તેમ અહિ મ માત્રથી વહ્મ એવો અર્થ પણ લેવાય. દેવતાઓ પરોક્ષપ્રિય કહેવાય છે; તેથી એવા સંકેતથી પણ અર્થો થઈ શકે છે, એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ભક્તોને સ્વવચનદ્વારા વારંવાર કહે છે. નામ નિવેદન મંત્ર ગ્રંથોપદેશ વિગેરેથી જીવનો ઉદ્ધાર કરે છે. એમ કરતાં જીવને અવાંતર ફલ એ થાય છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યના ઉપદેશથી તે જીવોમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે છે, ભગવાન્તા પ્રવેશમાત્રથી જીવની અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે. પ્રવિષ્ટઃ કર્ણરન્ધ્રેણ સ્વાનાં માત્રસરોરુદ્ધમ્ । ધુનોતિ જમલં કૃષ્ણઃ સલિલસ્ય યથા શરત્ પોતાના જનના ભાવરૂપી કમલમાં પ્રવેશ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ તે જીવની અવિદ્યાને મટાડે છે; જેમ જલના મેલને શરદ મટાડે છે. એમ શ્રીઆચાર્યજી વાણીદ્વારા ઉદ્ધારક છે તે સિદ્ધ થયું.

વ્યાપિ વૈકુંઠ ગોલોકમાં ચાર શીંગડાવાલી ગાયો છે તેમાં પ્રમાણુરૂપ શ્રુતિ પ્રથમ અપ્પકતા ત્રીજા પ્રપાઠકમાં છઠ્ઠા અનુવાકમાં આ મંત્ર છે. તે તે ધામાન્યુષ્મસિ ગમધૈ ગાવો યત્ત મૂરિચ્છ્ઠા અયાસઃ અગ્રાહ તદુગાયસ્ય વિષ્ણોઃ પરમં પદમવમાતિ મૂરેઃ ॥ વિષ્ણોઃ કર્માણિ પદ્યત યતો વ્રતાનિ પસ્યન્ને હન્દસ્ય યુજ્યઃ સભા તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પશ્યન્તિ સ્વયઃ દિવીવ ચહ્નરાતતમ્ । અર્થ, તે પ્રસિદ્ધ તમારા સ્થાનો ગોવર્ધન પર્વત ભૂમ ભગવાન શ્વેતદ્રીપ રમાવૈકુંઠ વ્યાપિ-

વૈકુંઠ વિગેરેને પામવાને અમે વેદો ઇચ્છા રાખીયે છીયે. અથવા ગમદ્યૈનો અર્થ એવો કરવો કે ગમન કરવાનાં સ્થાન કે જ્યાં ચાર શીંગ અથવા મોટા શીંગવાલી ગાયો છે. ઐરાવત હાથીને ચાર દાંત છે એમ ભગવાનના ધામમાં ચાર શીંગવાલી ગામ્નો છે એમ કહીએ તો કાંઈ ખોટું ન ગણાય; ત્યાં નાશરહિત એટલે નિત્ય સર્વ પદાર્થો છે. લીલામાં નિત્ય સર્વ પદાર્થો છે. લીલા નિત્ય તેથી ત્યાં રહેલ પદાર્થો પણ નિત્ય છે અથવા ભગવાનની સાથે રાસક્રીડામાં રહેલા વ્રજસકતો ખિરાજે છે. એવા ભગવદ્ધામનો ઉત્કર્ષ વેદ પોતે ગાય છે. આ વ્યાપિ વૈકુંઠમાં વિષ્ણુનાં ઘણાં રૂપો છે. તેમાં જે રાસક્રીડાનું સ્વરૂપ છે તેનું ભકતો ગાન કરે છે. મોટું રૂપ એટલે બહુરૂપ એમ મહત્ શબ્દના બે અર્થ થયાં. તેથી એકમાંથી અનેકરૂપ તો ભગવાને રાસ વખતે કર્યાં છે. તેજ શુકદેવજી આજ્ઞા કરે છે. કૃત્વા તાવન્તજ્ઞાત્માનં યાવતીર્ગોવયોષિતઃ તાતાં મધ્યે દ્વયોર્દ્વયોઃ. જ્યાં રાસાદિલીલા થાય છે તે વિષ્ણુનું પરમ પદ છે તે સ્વતઃ પ્રકાશરૂપ છે. તેજ ગીતાજીમાં કહ્યું છે ન તદ્વાસયતે સર્વો ન ગ્ણાક્ષો ન પાવકઃ યદ્વત્વા ન નિવર્તન્તે તદ્વામ પરમં મમ સર્વ કરતાં પરપણું નિત્યલીલામાં છે; તે સ્થાનને જ છે.

હે ભગવદીયો, વિષ્ણુના કર્મોને જીઓ. અર્થાત્ ગોલોકધામમાં ખિરાજતા પુરુષોત્તમની લીલાને નિહાળો. ભગવાન પુરુષોત્તમના કર્મ તો ગોચારણ વગેરે છે. તેથી કહ્યું છે કે જ્યાં બહુ શીંગવાલી ગાયો છે. ઇન્દ્રના સખા કહ્યા તેથી પરમૈશ્વર્યયુક્ત હોવાથી રાસાદિ લીલારૂપ તેમનાં કર્મ સંભવે. તેવી લીલાના અધિકારવાળા ભકતો તેજ લીલાના દર્શન કરી શકે; તેથી પુષ્ટિસક્રિતા ત્રીજા ફલ સેવોપયોગી દેહ વૈકુંઠાદિમાં કહ્યો છે તેવા ભકતોને ઉદેશીને લીલાનાં દર્શન કરવાનું વેદ કહે છે. તેથી અનધિકારીને તે દર્શન અતિ-દુર્લભ છે. યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ કહ્યા તેથી યજ્ઞથી તેવા ફળની પ્રાપ્તિ થાય એમ કોઈ શંકા કરે ત્યાં કહે છે કે એવા સેવાફળને માટે કાત્યાયનીવ્રતાદિ ભગવાને કરવાનું કહ્યું છે, અથવા તનુજા વિત્તજા માનસી વગેરે કરવાનું શ્રીઆચાર્યરૂપે પ્રકટ થઈને કહે છે. એવો ભક્ત તે ઇન્દ્ર એટલે પુરુષોત્તમનો મિત્ર બને છે. એ ધામને સદા સ્નેહવાળા ભકતો ખુદ્ધાનેત્રથી જીવે છે. જેમ સ્વર્ગમાં બધા ત્યાં ઇન્દ્રાદિની ક્રીડા આંખથી જોઈ શકે, મનુષ્ય-લોકમાં રહેતાં તે લીલા ન દેખાય, એમ નિત્યલીલામાં પ્રવિષ્ટ ભકતો પુરુષોત્તમની રાસક્રીડાને આંખથી જીવે છે. સ્વર્ગમાં રાસાદિક્રીડા છે તે અનિત્ય છે. ભગવદ્લીલા નિત્ય છે; તેથી એ બન્નેનો ભેદ સમજવાનો છે. અહિં આંખથી જોવાનું કહ્યું ત્યાં આંખ તો ઉપલક્ષણમાત્ર છે, કહેવાનું તાત્પર્ય તો અગ્યાર ઇન્દ્રિયો વડે જીવ ભગવદ્રસનો અનુભવ ત્યાં કરે છે. ઉપરની શ્રુતિનો અમે અર્થ કર્યો તેજ ખરો છે. એમ ન હોય તો શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડમાં વ્યાસજીયે ગોલોકનું વર્ણન આપ્યું છે; ત્યાં રાસલીલાનું વર્ણન ન કરતે, પણ વેદની શ્રુતિ રાસલીલાનું વર્ણન કરે છે તેને અનુસારે વ્યાસજીયે પણ રાસાદિલીલા વર્ણવી છે. કારણકે શ્રુતિના અર્થને સ્મૃતિ અનુસરે છે. એજ ગોલોકધામ ભૂતલ ઉપર ગોકુલરૂપે પ્રકટ થયું છે. તેથી જ પ્રભુચરણે વિદ્રન્મણ્ડનમાં શ્રી ગોકુલને ગોલોકરૂપે વર્ણવ્યું છે તેમાં કાંઈ વિરુદ્ધ જેવું નથી.

શ્રીવદ્વિમાચાર્યજીને નમસ્કાર હો એવો અર્થ નમો બ્રહ્મણે શ્રુતિનો કર્યો, તેમાં એક નમઃ શબ્દથી ચાલત, છતાં સાતવાર નમઃ શબ્દ લખ્યો છે. તેથી છ ધર્મ અને એક ધર્મિને નમસ્કાર હોવાનું શ્રુતિનું તાત્પર્ય જણાય છે. તમે તો પ્રથમાવતરણમાં અષ્ટપ્રકારનું

ઐશ્વર્ય શ્રુતિ વર્ણવે છે એમ કહેા છે, તે તો ઘટતું નથી એમ કોઈ શંકા કરે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે તેમાં વૃદ્ધે એ વિશેષણમાં ચતુર્થી વિલક્ષિત છે, તે જ્ઞદ્ધ રૂપ અતાવે છે, અને ધર્મિરૂપ સંયોગ અને વિયોગ એમ દ્વિરૂપ છે; તેથી અષ્ટરૂપતા થાય છે. વળી ધર્મિમાં નમઃ પદ નથી. તેનું કારણ તો એટલું જ કે રસમાં નાયિકાપ્રાધાન્ય હોવાને લીધે નમનનું કાંઈ પ્રયોજન નથી. બીજા અધામાં નમઃ પદ હોવાથી છ ગુણ અને બે ધર્મિ મળી આઠ પ્રકારના ઐશ્વર્યવાળું શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું સ્વરૂપ શ્રુતિ પ્રતિપાદન કરે છે. અને જ્યારે તે પુરુષોત્તમરૂપ છે તો પછી જીવ તેને નમન વિના બીજું શું કરી શકે? તેથી નમન કરવાનું શ્રુતિ કહે છે તે યોગ્ય જ કહે છે. હવે શ્રીઆચાર્યચરણને પ્રહ્લરૂપ ક્યાં કહ્યા છે એમ કોઈ શંકા કરે; ત્યાં કહે છે કે છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આત્માનં વૈશ્વાનરસુપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ આત્મસ્વન્નમત્તીતિઃ અતત્તિનામ વ્યાસ થાય તે આત્મા કહેવાય છે. એવા આત્મા પુરુષોત્તમરૂપ વૈશ્વાનર એટલે શ્રીવલ્લભરૂપને ધારણ કરનાર વલ્લભ એ વૈશ્વાનરનામવાળા છે. ત્યાં શંકા થાય કે આચાર્યજીનું નામ તો વલ્લભ છે તે વૈશ્વાનર કેમ કહેવાય? ત્યાં કહે છે કે પરોક્ષવાદને માટે વલ્લભ એ જ વૈશ્વાનર કહેવાય છે, દેવ પરોક્ષપ્રિય હોય છે. ભગવાનનું કહેવું પણ એવું છે કે વેદમાં પરોક્ષવાદ છે અને મને પણ પરોક્ષ પ્રિય છે. તેથી જ શ્રીભાગવતમાં રાઘા નામનું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ ક્યાંય પણ નથી. પણ પરોક્ષપણથી છે. તેથી તે પુરુષોત્તમ અને આત્મા વૈશ્વાનર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને ભકતો સેવે છેઃ સર્વ લોકમાં વૈકુંઠાદિમાં શ્રીવલ્લભાચાર્ય ભગવાનના મુખારવિંદરૂપ હોવાથી તેની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. તેથી જ સર્વભૂત બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય શૂદ્રાદિ તેની સ્ત્રીઓ તથા ગોસ્વામિ બાલકોને આચાર્યરૂપે ભકતો વૈશ્વાનરને સેવે છે. પોતાના વંશમાં પોતાનું માહાત્મ્ય મૂક્યું છે; તેથી તેમાં તદ્રૂપતાથી સેવે છે. અને સર્વમાં અન્નનું લોજન કરે છે. શ્રીમદ્વાચાર્યજીના પ્રાકલ્યમાં ગીતા પણ પ્રમાણરૂપ છે. તેમાં કહ્યું છે કે જ્યારે જ્યારે ધર્મ ઘટે છે અને અધર્મ વધે છે; ત્યારે ત્યારે મારા આત્માને ભૂતલ ઉપર ઉતારું છું એમ ભગવાન આત્મરૂપે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને મોકલે છે એવો તેનો અર્થ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે ઉપરની શ્રુતિમાં આત્મા વૈશ્વાનરરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્યને તમે કહ્યા, પણ વૈશ્વાનર શબ્દ તો અગ્નિવાચક છે. એ શંકાના ઉત્તરમાં કહે છે કે વૈશ્વાનરથી લૌકિક અગ્નિ એમ સમજવાનું નથી; પણ વૈશ્વાનરશબ્દ પ્રહ્લને કહેનાર છે. તેમાં વ્યાસ સૂત્ર પ્રમાણરૂપે અતાવે છે કે વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્. ત્યાં આત્મા કોણ? પ્રહ્લ કોણ? એ શંકાના ઉત્તરમાં વ્યાસજી એ સૂત્ર આપે છે. તેમાં વૈશ્વાનરનું મસ્તક પ્રકાશવાળું છે એમ કહી વૈશ્વાનર શબ્દથી સંવત્સર અથવા અગ્નિ લેવા એમ કહી સંવત્સર છે તે પ્રજાપતિ છે એમ કહીને આ વાક્ય હિરણ્યગર્ભની ઉપાસનાને કહેનાર છે એમ પૂર્વપક્ષ કરી, પછી આ સૂત્ર એનો નિર્ણય કરવાને વ્યાસજી યોગ્ય છે, તેમાં કહે છે કે વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ પરમાત્મરૂપ છે; કારણ કે શ્રુતિમાં પ્રાદેશ માત્ર કહી ઘુમૂર્ધત્વરૂપ કહ્યા તેથી વિરુદ્ધધર્માધાર તો પરમાત્મા જ સંભવે અન્ય કોઈ સંભવે નહિ; તેથી વૈશ્વાનર શબ્દ પ્રહ્લવાચક છે; અગ્નિવાચક નથી; વળી શ્રીવલ્લભાચાર્ય પુરુષોત્તમ છે તેમાં સમાધિ લાખા શ્રીભાગવત પણ પ્રમાણરૂપ છે. તે જ કહે છે. આચાર્ય માં વિજાનીયાન્નાત્રમન્યેત કર્હિચિત્ । ન મત્યંબુદ્ધવાઽસૂત્રેત સર્વદેવમયો ગુરઃ મને જ આચાર્ય જાણુ; મારાથી જરા પણ ન્યૂન છે એમ ન જાણવું. તેથી જ આચાર્ય-

ચરણનું સ્વરૂપ વર્ણન કરતાં પ્રભુચરણ આજ્ઞા કરે છે કે અગ્નિત્વં વર્ણિતં તે કવિભિરપિ સદા વસ્તુતઃ કૃષ્ણ એવ. (ડાહ્યા પુરુષો તમને અગ્નિ કહે છે; પણ ખરી રીતે તો આપજ શ્રીકૃષ્ણ છો.) તેથી જ આચાર્યચરણ ભગવદ્વરૂપ નથી એમ તેની અવગણના ન કરવી: જીવ જીવું પ્રાકૃત સ્વયં છે એમ પણ ન કહેવું. કારણ કે જીવનો ઉદ્ધાર કરવા માટે મનુષ્યનાટ્ય દેખાડે છે. વસ્તુતાથી તો કૃષ્ણરૂપ છે. મનુષ્ય રૂપ ન દેખાડે તો જીવને સખ્ય ન થાય; તેથી જીવને સમાનશીલવ્યસનતા કરાવવા મનુષ્યનાટ્ય બતાવે છે. શ્રીમહાપ્રભુ જીવના બધા મનોરથો એક રૂપે કેમ પૂર્ણ કરી શકે તેથી બીજાનો આશ્રય કરવો જોઈએ એમ શંકા ન કરવી; કારણ કે તે આચાર્યજી ગુરુરૂપ થાય છે અને સર્વ દેવરૂપ પણ પોતે થઈ ભક્તોના સકલ મનોરથને એક કાલે પૂર્ણ કરવાને સમર્થ છે; તેથી તેને છોડી બીજાનો આશ્રય ન કરવો. જે ફલ આપવાની શ્રીમહાચાર્યચરણની ઈચ્છા નથી તે ફલ બીજા કોઈથી અપાય તેમ નથી; તેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યને છોડી બીજાને ભજવાનો સંકલ્પ પણ ન કરવો.

હવે કહે છે કે જે કોઈ વેદ અને શાસ્ત્રને જાણતો હોય તેને ગુરુ કરવા એ યોગ્ય ગણાય. શ્રીવલ્લભાચાર્ય અને તેના વંશને જ ગુરુ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? ત્યાં કહે છે કે ગુરુને લાયક તો શ્રી વલ્લભાચાર્ય જ છે. શ્રીકૃષ્ણજ્ઞાનદો ગુરુ: એવું આપનું નામ છે. વળી ગુરુનાં લક્ષણ કહે છે કે (કૃષ્ણની સેવા કરનાર ગુરુ હોવા જોઈએ. હંભાદિ દોષથી રહિત અને તે પણ પુરુષરૂપ હોવા જોઈએ. શ્રી ભાગવતના તત્વને જાણનાર એવા ગુરુને ભજવા જોઈએ) એવા ગુરુનાં સર્વ લક્ષણ તો શ્રી વલ્લભાચાર્યજીમાં જ મળી શકે. તેમના પુત્ર શ્રી વિકુલનાથજીમાં અને તેમના કુલમાં મળે; કારણ કે અસ્મત્કલ્પં નિષ્કલ્પં શ્રીકૃષ્ણનાત્મસાત્કતં એમ આપે શ્રીસુખે આજ્ઞા કરી છે. તેથી બીજા ગુરુ કરે તો તેનાથી પુરુષોત્તમ મળે નહિ. ‘જેના મંત્રોપદેશ માત્રથી મનુષ્યો મુક્ત થાય છે. પૂર્વ અને પર કોટિ પુરુષો સાથે તે મુકાય છે. મંત્ર લેવા માત્રથી કરોડો જન્મનાં પાપ છૂટી જાય છે. પૂર્વ કર્મ છૂટી જતાં પોતે મુક્ત થઈ જાય છે’ તેથી બધાની ગુરુદ્વારાજ સદ્ગતિ થાય છે. ‘જે પુત્રોને સ્ત્રિઓને, સેવકોને અને બંધુઓને સન્માર્ગ બતાવે છે તેની જ ગતિ થાય છે’ એમ શાસ્ત્ર કહે છે.

સ્ત્રીપુરુષ એક ગુરુ પાસે ઉપદેશ લે તો તે ભાઈબેન જેવાં ગણાય એમ કોઈ શંકા કરે તો તેનો ખુલાસો કરતાં કહે છે કે આચારો ધર્મમાર્ગશ્ચ ગુરુમંત્રશ્ચ દેવતા: । દમ્પત્યપત્યભૃત્યાઐ: एकीकृत्य महत्फलम् (આચાર, ધર્મમાર્ગ, ગુરુમંત્ર, દેવતા, એ સ્ત્રીપુરુષ અને છોકરાંને એક હોય તો તેનું વિશેષ ફલ છે) વિષ્ણુતત્ત્વં પરિજ્ઞાય લોકં વાનેકભેદવત્ । દીક્ષયેન્મેદિર્નિં સર્વાં કિં પુનઃપોષસન્નતાન્ વિષ્ણુનું તત્ત્વ જાણ્યા પછી (એક છતાં અનેક ભેદવાળું છે એટલો નિશ્ચય થઈ ગયા બાદ સર્વ પૃથિવીને દીક્ષા આપવાને તે સમર્થ છે તો શરણે આવેલાનો ઉદ્ધાર કરે તેમાં તો શું જ કહેવું.)

ગુરુનો ઉત્કર્ષ કહે છે કે ‘ભગવાન્ કોપ કરે તો ગુરુ રક્ષા કરે છે; પણ ગુરુ કોપે તો કોઈ રક્ષા કરનાર નથી.’ માટે સર્વ પ્રયત્નવડે ગુરુને જ પ્રસન્ન કરવા. ગુરુ રહેતા હોય છતાં તેને ન ગણતાં કોઈ કુબુદ્ધિવાળો બીજાને પૂજે છે તો તે દુર્ગતિને પામે છે અને તેનું આપેવું ફેકટ થાય છે. ‘પહેલાં પ્રયત્નવડે ગુરુને આપી પછી બીજાને આપવું. વિદ્યારહિત અથવા વિદ્યાવાળો પણ ગુરુ તેજ ભગવાન્ છે.’ ગુરુને આપવું તેમાં સ્વસ્તિ ન

કહેવરાવતાં જ ફલ છે. તે કે 'ગુરુને, આપને, અધ્યક્ષને અધ્યાત્મવ્રતવાળાને સ્વસ્તિ કહાવ્યા વગરજ આપવાનું અનંત ફલ છે, 'સાગરનો છેડો છે પણ દાનનો છેડો નથી.' લક્ષ્મીને ચરણમાં મૂકાવવામાં તેની અવજ્ઞા થાય એમ કોઈ કહે ત્યાં કહે છે કે 'મનુષ્યના પંગમાં રહેલી લક્ષ્મી પોતાના ધામમાં તેને લઈ જાય છે' એમ માર્કણ્ડેયનું વચન છે. 'ગુરુ અને ભગવાનની સેવા એ બંને અરોઅર છે એમ શ્રી ભાગવતમાં કહે છે. 'જેને સાક્ષાત્કાંક્ષાવદ્ભૂત જ્ઞાન આપનાર ગુરુમાં ભક્તિ નથી તેનું કર્તવ્ય બધું કુંજરશૌચ જેવું નિર્થક છે' 'ગુરુ બ્રહ્મા છે, ગુરુ વિષ્ણુ અને ગુરુ રામદેવરૂપ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ ગુરુને જ હું નમું છું' 'જે મંત્ર છે તેજ ગુરુ છે. જે ગુરુ તેજ સાક્ષાત્ હરિ છે, ગુરુ જેની ઉપર પ્રસન્ન થાય છે તેને જ ભગવાન પોતાની મેળે પ્રસન્ન થાય છે' સર્વથા અવૈષ્ણવને ગુરુ ન કરવો. કહે છે કે 'મોટા કુલમાં જન્મ્યો હોય, સર્વયજ્ઞની દીક્ષા લીધી હોય અને હજાર શાખાનો ભણનાર હોય છતાં તે 'અવૈષ્ણવ હોય તો તેને ગુરુ ન કરવો' 'અવૈષ્ણવ ગુરુથી મંત્ર લે તો નરકે જાય, માટે તેમ થયું હોય તો પુનઃ વૈષ્ણવ ગુરુ પાસે જઈ વિધિ પ્રમાણે મંત્ર ગ્રહણ કરવું' એમ શ્રુતિસ્મૃતિશ્રીભાગવતાદિના પ્રમાણેથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પુરુષોત્તમ છે એમ સિદ્ધ થાય છે; ત્યારે તો તેને જીવોયે નમન કરવું યોગ્ય છે. કહ્યું છે કે તમારે ગરુડ જેવું આસન છે તેને અમે આસન તેનાથી ઉત્તમ ખીનું શું આપી શકીયે? જેને કૌસ્તુભ જેવું ઘરેણું છે તેના જેવું અમે ઘરેણું ક્યાંથી આપી શકીયે? વળી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેની સ્ત્રી છે તેને અમે શું આપી શકીયે? વાણીના પતિની સ્તુતિ કરવી પણ અમારાથી અશક્ય છે; માટે જીવે ભગવાનને નમન કરવું.

હવે નમો બ્રહ્મણે એ શ્રુતિના અર્થથી શ્રીવલ્લભાચાર્યમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્યાદિ છે તેનું વર્ણન કરી તેમાં ઘટાવે છે. તેમાં પ્રથમ વિશેષણ નમો બ્રહ્મણે છે. તેલંગ કુળને દીપાવનાર બ્રાહ્મણ રૂપ ધારણ કરનાર શ્રીવલ્લભાચાર્ય છે. આ વિશેષણથી ઐશ્વર્યગુણ બતાવ્યો. કારણ કે વેદ વ્યાસસૂત્ર ગીતા અને શ્રીભાગવત જેનું વર્ણન કરે છે તેવા તે ઐશ્વર્યવાળા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્યનું સ્વરૂપ બતાવે છે: ईश्वरः पूज्यते लोकैर्मदैरपि यदा तदा । निरुगधि-
कमैश्वर्यं वर्णयन्ति मनीषिणः (જ્યારે મૂઠો પણ ઈશ્વર બાણીને પૂજે ત્યારે ડાહ્યા પુરુષો તેને નિરૂપાધિક ઐશ્વર્ય કહે છે.) નિઃસાધન સ્ત્રી શૂદ્ર વિગેરે શ્રીવલ્લભાચાર્યને પૂજે છે; તેથી તેમનામાં ઐશ્વર્ય છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

નમોસ્ત્વગ્રયે એ વિશેષણથી વીર્ય ગુણવાળા એમ કહે છે. અગ્નિરૂપને ધારણ કરનાર હોવાથી અગ્નિત્વં વર્ણિતં તે કવિભિઃ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને અગ્નિરૂપ કહ્યા છે; ત્યાં શંકા થાય કે અગ્નિ તો અતિ તેજસ્વી હોય તો એને નમન ન થઈ શકે; ત્યાં કહે છે કે અસ્તુ હો એમ પ્રાર્થના કરે છે. આચાર્યચરણનું અગ્નિરૂપ ભક્તને તાપ કરનાર નથી પણ ભક્તના દોષને દાહ કરવા માટે છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે તમે તો આચાર્યજીને પુરુષોત્તમરૂપ કહ્યા છે; અત્યારે અગ્નિરૂપ કેમ કહો છો; ત્યાં કહે છે કે અગ્નિવૈ શ્વભમ પુરુષોત્તમનું મુખ અગ્નિરૂપ છે, તે રૂપ શ્રી આચાર્યજી છે; તેથી તેમાં પુરુષોત્તમત્વ નથી એમ નથી. ઉપદેશમાત્રથી દૈવી જીવોના સર્વદોષ બાળી નાખનાર હોવાથી અગ્નિરૂપ કહ્યા છે. તેથી મોટું વીર્ય કહ્યું; કારણકે વીર્યનું લક્ષણ. વીર્યં દેવેષુ તત્ત્વાપિ સ્ત્રીષુ તત્ત્વાપિ કામતઃ । સાન્નિધ્યે પુરુષાણાં ચ મૂર્ચ્ઞાં તેન તતો મહત્. શ્રીમહાપ્રભુજીએ જ પોતાનું અગ્નિ સ્વરૂપ પોતે જ બતાવ્યું

छे; तेथी भगवानना भुभारविंदना अधिष्ठातृ अग्निरूप होवाथी वेणुवाहन संभवे तेनाथी
 द्वेवांगनाने भोडादि थाय अये भोटुं वीर्य, वीर्य देवेषु प्रतिष्ठितम् अयेभ श्रुति कडे छे. देव
 शब्दथी शिवलु देवा त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय अयेवी भगवदाशा थतां शून्यवाह
 अने भायिकवाह विगेरे प्रकट थतां अग्निरूप श्रीवद्वलाचार्यलुये साकार प्रह्लावाहनुं
 स्थापन कर्यु; तेथी भायावाहरूप तूदने आणवाथी वीर्यगुणु वर्णुये छे. त्यां कडे छे के
 त्वं च रुद्र महाबाहो धत्यादि वाक्ये कल्पित छे अयेभ केअये न ज्ञानुं. कारणुके वाराह
 पुराणु अने पद्मपुराणुमां ते वाक्ये जेवामां आवे छे. ते न वाक्ये नीये आपे छे:-

त्वं च रुद्रमहाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महाभुज ॥ १ ॥
 प्रकाशं कुरु चात्मानमप्रकाशं च मां कुरु । मां च गोपय येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा ॥ २ ॥

इति वाराहपुराणे उक्तम्

पद्मपुराणे च

त्वं च रुद्र महाबाहो मोहनार्थं सुरद्विशाम् । पाषण्डाचरणं धर्मं कुरुष्व सुरसत्तम ॥ १ ॥
 तामसानि पुराणानि कथयस्व च तान्प्रति । मोहनानि च शास्त्राणि कुरुष्व च महामते ॥ २ ॥
 मय्यभक्ताश्च ये विप्रा भविष्यन्ति महर्षयः । त्वच्छक्त्या तान्समाविश्य कथयस्व च तामसान् ॥ ३ ॥
 काणादं गौतमं शाक्तमुपमन्युं च जैमिनिम् । दुर्वाससं च कपिलं मृकण्डं च बृहस्पतिम् ॥ ४ ॥
 भार्गवं जमदग्निं च दशैतान् तामसानृषीन् । तव शक्तिं समाविश्य कुरुते जगतोहितम् ॥ ५ ॥
 त्वच्छक्त्याभिनिविष्टास्ते तमसोद्रिक्त्या भृशम् । तामसास्ते भविष्यन्ति क्षणादेव न संशयः ॥ ६ ॥
 कथयिष्यन्ति ते विप्रास्तामसानि जगत्रये । त्वमेव लोके तांल्लोकान् मोहयस्व जगत्रये ॥ ७ ॥
 तथा पाशुपतं शास्त्रं त्वमेव कुरुसत्तम । कङ्कालशैवपाखण्डमहाशैवादि भेदतः ॥ ८ ॥
 अवलक्ष्य मतं सम्यग्वेदबाह्या द्विजाधमाः । भस्माक्षधारिणः सर्वे भविष्यन्ति न संशयः ॥ ९ ॥
 त्वां परत्वेन वक्ष्यन्ति सर्वशास्त्रेषु तामसाः । तेषां मतमधिष्ठाय सर्वे दैत्या महाबलाः ॥ १० ॥
 भविष्यन्ति मद्विमुखाः क्षणादेव न संशयः । अहमप्यवतारेषु त्वां च रुद्र महाबल ॥ ११ ॥
 तमोवतां विमोहाय पूजयामि युगे युगे , मात्स्यं कौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कन्दं तथैव च ॥ १२ ॥
 आग्नेयं च षडेतानि तामसानि निबोध मे । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ॥ १३ ॥
 गारुडं च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् । सात्त्विकानि पुराणानि विशेषेण शुभानि वै ॥ १४ ॥
 ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोध मे ॥ १५ ॥
 सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ताः राजसाः स्वर्गदाः शुभाः । तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः १६
 तथैव स्मृतयः प्रोक्ता ऋषिभिस्त्रिगुणात्मिकाः ॥ इति पद्मपुराणे ।

(हे रुद्र महाबाहो ! तमे भोडशास्त्र करे, भोटुं अने विरुद्ध लागे अयेतुं तमे
 अथुं अतावे. तमारा आत्माने प्रकाशमां लावे अने मने शुभ करे के जेनाथी आ
 सृष्टि उत्तरोत्तर आद्या करे अये वाराह पुराणुनुं वाक्य छे.

पद्मपुराणुमां

(हे महाबाहो रुद्र, तमे देवताना शत्रुने भोड करवा माटे पाण्ड आचार छे अयेवा
 धर्मने करे. तेमनी प्रत्ये तामस पुराणु तमे कडे. हे महाभते भोडन करनारां शास्त्र
 रथो. महर्षियो माराथी विमुअ थशे. तेमां तमे शक्तिवडे प्रवेश करीने तेने तामस

પુરાણ કહો. કણ્ણદ, ગૌતમ,, શક્તિ ઉપમન્યુ, જૈમિનિ, દુર્વાસા, કપિલ. મૃકંડ, બૃહસ્પતિ ભાગવ અને જમદગ્નિ એ દશ તામસ ઋષિઓ છે તેને તમારી શક્તિનો પ્રવેશ થતાં તે તામસો થશે. તે બ્રાહ્મણો ત્રણે જગતમાં તામસ ધર્મો કહેશે. તે લોકોને તમે મોહ કરો. તમે પાશુપત શાસ્ત્ર કરો. જેમાં કંકાલ શૈવ પાખંડ મહાશૈવાદિ ભેદને બંધને વેદ બાહ્ય તે બ્રાહ્મણો થઈને બધા ભસ્માક્ષધારી થશે. તે તામસો તમને પરત્વે કરીને કહેશે. તેમ તને આગળ કરી' સર્વે દૈત્યો મહાબળવાળા થઈ મારાથી વિમુખ થશે; એમાં સંદેહ નથી: હું પણ અવતાર લઈ તામસોને મોહ કરવા માટે યુગયુગમાં તમને પૂજશ. માત્સ્ય, કૌર્મ, લૈંગ, શૈવ, સ્કાંદ, આગ્નેય એ છ તામસ પુરાણો છે. વિષ્ણુપુરાણ, નારદ-પુરાણ, ભાગવતપુરાણ, ગરુડપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વારાહપુરાણ એ સારાં છે અને સાત્વિક છે. બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મવૈવર્ત, માર્કંડેય, ભવિષ્ય, વામન અને બ્રહ્મપુરાણ એ છ ગજસપુરાણો છે. તે સ્વર્ગને આપનાર છે; તામસપુરાણ નરક પહોંચાડનાર છે. તેવી જ ત્રણ ગુણવાળી સ્મૃતિયો પણ છે.)

એવી શિવને આજ્ઞા થતાં તેમણે મોહ શાસ્ત્ર રચીને પ્રકટ કર્યાં છે. એમ વીર્યનિરૂપણ કરીને યશોરૂપ ધર્મને નિરૂપણ કરે છે. નમઃ વૃષિઙ્ગે. એ વિશેષણથી પૃથિવીરૂપ આપ છે એટલે ગોકુલાદિમાં જ્યાં આપની બેઠકો છે; ત્યાં શ્રી આચાર્યરૂપે આપ પૃથિવીનું રૂપ ધારણ કરી તત્સ્થાનસ્થિત દૈવી જીવનો ઉદ્ધાર કરે છે.

ત્યાં શંકા કરે છે કે શ્રી આચાર્યજીને પુરુષોત્તમ રૂપ કહીને અહિં પૃથિવી રૂપ કેમ કહો છો; તો ત્યાં કહે છે કે યસ્ય વૃષિઙ્ગી શરીરં યં વૃષિઙ્ગી ન વેદ ઇત્યાદિ શ્રુતિમાં પૃથ્વીરૂપ શરીર પુરુષોત્તમનું કહ્યું છે; તેથી પુરુષોત્તમને પૃથ્વીરૂપ ધારણ કરવામાં ગૌણતા નથી. જેમ શ્રીવદ્ભલાચાર્યના પ્રાકૃત્યસમયમાં દૈવી જીવોએ સેવા કરી તેનો ઉદ્ધાર થયો, તેમ હાલમાં તેમની બેઠકમાં સેવા કરનારને અત્યારે પણ ઉદ્ધાર કરે છે તે મોટું યશ છે. ત્યાં શંકા કરે છે કે શ્રીઆચાર્યજી તો નિયત સ્થાન ઉપર બિરાજતા હોય ત્યાં સર્વ દૈવી જીવો જઈ ન શકે, તો સર્વનો ઉદ્ધાર કેમ સંભવે એમ કોઈ કહે, તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે આપ પૃથિવીરૂપ ધારણ કરે છે, એટલે સ્વયં આનંદમાત્રકરપાદમુખોદરાદિરૂપ છતાં વંશરૂપે અવતરે છે, એટલે શરીર પાર્થિવ અંશ છે. એ પ્રાકૃતો માને છે. તે દ્વારા સર્વનો ઉદ્ધાર કરે છે. સ્વંશો સ્થાપિતાશેષસ્વમાહાત્મ્યઃ એ વાક્યથી અદ્યાપિ વંશ દ્વારા ઉદ્ધાર કરે છે; તેથી મોટું તેમનું યશ છે. યજ્ઞો યદિ વિમૃદ્ધાનાં પ્રત્યક્ષાસક્તિવારણાત્ । સ્વધર્મ યોજયેત્તેષુ તદા ભવતિ નાન્યથા સ્ત્રી શૂદ્ર વગેરેને પણ લૌકિકમાંથી પ્રત્યક્ષ આસક્તિને છોડાવી તેને બ્રહ્મસંબંધ કરાવી દૈવી કોટિમાં દાખલ કરી સ્વધર્મ ભગવત્સેવામાં તેને ભેડીને કૃતાર્થ કરે છે; એથી મહદંશ વર્ણવ્યું.

નમ ઓષધીઙ્ગ્યઃ એ વિશેષણથી શ્રીનું નિરૂપણ કરે છે. શ્રીગોકુલમાં બેઠક ઉપર શમીનું વૃક્ષ છે તે ભગવદ્દેહ હોવાથી ઓષધિરૂપને આપે ધારણ કર્યું છે, જેમ વિષ્ણુને શાપ થવાથી પિપ્પલારૂપે પૃથ્વીમાં અવતાર છે એમ અહિં નથી. પણ અહિં તો જીવોને કૃષ્ણાધરામૃતાસ્વાદ આપવાને માટે વૃક્ષરૂપે આપનું પ્રાકૃત્ય છે. શ્રીભાગવતમાં ભગવાન અહો અમી દેવવર ઇત્યાદિથી વૃક્ષોની સ્તુતિ કરે છે. તે વૈષ્ણવરૂપ છે અને અહિં બીજાં વૃક્ષો નહિ કહેતાં શમીરૂપે પ્રકટ થવાનું કારણ તો શમી અગ્નિરૂપ છે; તેથી આપ તે રૂપે બેઠકમાં દર્શન માત્રથી સર્વ પાપનું દહન કરનાર છે એમ બતાવવા અગ્નિરૂપ શમી વૃક્ષરૂપે આપ પ્રકટ છે. તેથી આપની શ્રીનું વર્ણન થયું.

શ્રી મહાપ્રભુજીના પાદુકાજીની સેવા થાય છે તે પાદુકાજી ચરણમાં રહેવાથી ચરણરૂપ ગણાય તેને સેવામાં ભોગ પણ ધરાય છે. તે પાદુકાજી ચરણરૂપ હોઈને ભોજન કેમ કરે? કારણ ભોજન કરવું તે તો મુખનું કાર્ય છે એવી કોઈ શંકા કરે તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે નમ ઓષધીમ્વઃ એટલે ઓષધિરૂપ ધારણ કરનાર શ્રી આચાર્યજી છે તમને નમસ્કાર હો. હવે પાદુકાજી કાષ્ટ જેવાં દેખાય છે; તેથી તે ઓષધિરૂપ છે તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરીયે તો તો તે આનંદરૂપ છે. પણ સંસારથી ઉદ્ધાર કરનાર હોઈને તેને ઓષધિરૂપ ગણ્યાં છે. શ્રીભાગવતના શ્રવણને પણ ઓષધિરૂપ ભવૌષધાત્ એ જગ્યેયે કહ્યું છે. તેથી જ્યાં પાદુકાજી વિદ્યમાન છે ત્યાં તે આનંદ માત્ર કરપાદમુખોદરાદિ એટલે ભગવદ્રૂપ હોવાથી તેને તિલક ભોગ સામગ્રી વિગેરેથી સેવા થાય તે વ્યાજબી છે. તેમ જ તે સેવાનો સાક્ષાત્સ્વીકાર પાદુકારૂપે પ્રભુ કરે તેમાં શંકા કરવા જેવું કાંઈ નથી. વૈષ્ણવા વૈ વનસ્પતયઃ વૈષ્ણવૈસ્તદુપાષત્તે એવી શ્રુતિ છે. શ્રીમહાચાર્યજી ધર્મિસ્વરૂપની તે પાદુકાજી શર્કરાકટકાદિથી રક્ષારૂપ સેવા કરતાં હોવાથી પાદુકાજીને સેવકપણું પણ છે. પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીનું લક્ષણ તો સેવક પણ સ્વામિ જેવા હોય ત્યારે શ્રીની પરમકાષ્ટા કહેવાય; તો અહિં શ્રીઆચાર્ય જીવનો ઉદ્ધાર કરે, તે પ્રમાણે તેમના પાદુકાજી જે સેવકરૂપે ઉપર વર્ણવ્યાં છે તે પણ ઉદ્ધાર કરવામાં સમર્થ હોવાથી શ્રીનું ઘટે છે. તેથી શોભાની પરિસીમા પણ શ્રીમહાપ્રભુમાં જ સંભવે છે. આગળ શ્રીમહાચાર્યજીને વિષ્ણુરૂપે કહેવાના છે તે રીતે પાદુકાજી વૈષ્ણવ ગણાય. અને વૈષ્ણવજ પાદુકાજીની સેવા કરે છે.

અથવા શ્રીમહાચાર્યજીના પાદુકાજી તો દુર્લભ હોવાથી બધા ભક્તોને તે પાદુકાજી મલી શકે નહિ; તેથી તે બધા શ્રીપાદુકાજીની સેવા ક્યાંથી કરી શકે ત્યાં ઉપલી શ્રુતિ કહી તેનો અર્થ કરે છે. વૈષ્ણવા વૈ વનસ્પતયો વૈષ્ણવૈસ્તદુપાષત્તે એટલે વનસ્પતિ વૈષ્ણવ છે એટલે તુલસી વનસ્પતિરૂપ અને વિષ્ણુ દેવતા છે. તેને વૈષ્ણવ માત્ર કંઠમાં ધારણ કરે છે. તે વનસ્પતિરૂપ તુલસી તે શ્રીમહાપ્રભુજીનું જે ઓષધિરૂપ ઉપર જણાવ્યું તે જ રૂપ તુલસીનું છે, અને જેમ પ્રતિશરીર અંતર્યામિ સ્થિત છે, તેમ દરેક વૈષ્ણવની કોટમાં તુલસીની માલારૂપ (ઓષધિરૂપ ધારણ કરનાર શ્રીઆચાર્યજી)ની સ્થિતિ છે. તે વડે બધા વૈષ્ણવો કંઠમાં તુલસીમાલાના દર્શન સ્પર્શાદિ કરે છે; તેનાથી શ્રીઆચાર્યજીની સેવા તદ્રૂપે કરી જીવ કૃતાર્થ થાય છે. ભવને (સંસારને) મટાડનાર તુલસી છે; તેથી તે ઓષધિરૂપ કહેવાય છે. શ્રીઆચાર્યજીનું પ્રાકટ્ય પણ ભવનિવારક હોવાથી ઓષધિરૂપે વૈષ્ણવના કંઠમાં રહી તેના સંસારને દૂર કરવા માટે ઓષધિરૂપ વેદમાં વર્ણવ્યું છે.

વેદમાં આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ. આચાર્યવાળો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે. માલા આચાર્યરૂપ હોવાથી માલા ધારણ કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ ભગવાનના સ્વરૂપને જાણે છે એવો ઉપલી શ્રુતિનો અર્થ છે. માલા એ આચાર્યરૂપ હોવાથી માલા ધારણ કરનાર આચાર્યવાલો કહેવાય અને એવો પુરુષોત્તમના સ્વરૂપને જાણનાર પુરુષ જ સેવાનો અધિકારી હોઈ શકે. આચાર્યરૂપ સ્વરૂપને ન જાણે અને માલાને કંઠમાં ન ધારણ કરે એવો અવૈષ્ણવ સેવાનો અનધિકારી ગણાય છે;

અંતર્યામિ જીવની સાથે રહે છે તેમ આચાર્યરૂપ વનસ્પતિરૂપ તુલસીમાળા વૈષ્ણવના કંઠમાં રહે છે એમ કહેવાથી તુલસીની માલા સદા ધારણ કરવી જોઈએ. તેમાં પ્રમાણ શું ત્યાં વિષ્ણુધર્મમાં ભગવાન આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરે છે.

તુલસીકાષ્ટમાલાંચ કળ્પસ્થાં વહતે તુ યઃ । અપ્યશૌચોપ્યનાચારો મામેવૈતિ ન સંશયઃ ॥

તુલસીના લાકડાની માલા જે કંઠમાં ધારણ કરે છે તે અપવિત્ર કે અનાચારી હોય તો પણ મને જ પામે છે એમાં સંશય ન સમજવો.

સ્કન્દ પુરાણમાં કહ્યું છે કે:-

ધાત્રીફલકૃતા માલા તુલસીકાષ્ટસંભવા । દૃશ્યતે યસ્ય દેહે તુ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥
સન્નિવેદ્યૈવ હરયે તુલસીકાષ્ટસંભવામ્ । માલાં પશ્ચાત્સમાધતે સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥
તુલસીકાષ્ટસંભૂતાં માલાં યો વહતે નરઃ । તારિતં ચ કુલં તેન યાવદ્રામફથા ક્ષિતૌ ॥

ગરુડ પુરાણમાં માર્કંડેય કહે છે કે:-

નિવેદ્ય કેશવે માલાં તુલસીકાષ્ટસંભવામ્ । વહન્તિ યે નરા ભક્ત્યા તેષાં વૈ નાસ્તિ પાતકમ્ ॥
સદા પ્રીતમનાસ્તસ્મિન્ કૃષ્ણો દેવકિનન્દનઃ । તુલસીકાષ્ટસંભૂતાં માલાં યો વહતે નરઃ ॥
પ્રાયશ્ચિત્તં ન તસ્યાસ્તિ નાશૌચં તસ્ય વિગ્રહે । તુલસીકાષ્ટસંભૂતાં શિરોબાહુવિમૂષ્ણામ્ ॥
ધારયેત્ કળ્પદેશે તુ તસ્ય વૈ નાસ્તિ પાતકમ્ । તુલસીકાષ્ટમાલાં તુ પ્રેતરાજસ્ય દૂતિકાઃ ॥
દૃષ્ટ્યા નશ્યન્તિ દૂરેણ વાતોદ્ભૂતં યથા રજઃ । તુલસીકાષ્ટસંભૂતે માલે કૃષ્ણજનપ્રિયે ॥
વિમર્મિ ત્વામહં કળ્પે કુરુ માં કૃષ્ણવલ્લભમ્ ॥

આમલાના ફલની બનાવેલી માલા તુલસીના લાકડામાંથી બનાવેલી માલાને જે પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે તે ભગવદ્ભક્તમાં ઉત્તમ કહેવાય. ૧

તુલસીના લાકડાની માલા બનાવી ભગવાનને નિવેદન કરી જે પાછળથી ધારણ કરે છે તે ઉત્તમ ભગવદીય ગણાય. ૨

તુલસીના લાકડાની માલા ભગવાનને નિવેદન કરી જે પોતે કંઠમાં ધરે છે તેણે જ્યાંસુધી જગત્માં રામની કથા રહે; ત્યાં સુધી પોતાના કુલને તાર્યું છે એમ સમજવું. ૩

જે તુલસીના કાષ્ટની માલા ભગવાનને નિવેદન કરી પોતે ધારણ કરે છે તેને કોઈ પ્રકારનું પાપ લાગતું નથી. (૪) જે તુલસીની માલા પહેરે છે તેની ઉપર દેવકીજીના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ સદા પ્રસન્ન રહે છે. તેને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડતું નથી. તેને અશૌચ લાગતું નથી. (તેના શરીરમાં કોઈ પ્રકારની અપવિત્રતા થતી નથી. એવો આશૌચ શબ્દનો અર્થ છે) જેણે હાથ અને મસ્તકમાં તુલસીનાં બનાવેલાં ઘરેણાં ધાર્યાં છે, વળી જેણે કંઠમાં તુલસીમાળા ધરી હોય તેને પાપ લાગતું નથી. જેમ વાયુ ચાલતાં રજ દૂર ભાગવા માંડે તેમ જેણે તુલસીના કાષ્ટની માલા પહેરી હોય તેનાથી યમરાજની દૂતિકાઓ દૂર ભાગે છે. માલાની પ્રાર્થના આ પ્રમાણે કરી તેને કંઠમાં ધારણ કરવી. હે તુલસીના કાષ્ટમાંથી બનેલી માલા, તું કૃષ્ણ જનને પ્રિય છો, હું તને કંઠવડે ધારણ કરું છું; તેથી તું મને કૃષ્ણની પ્રીતિ કરાવ.

ગરુડપુરાણ અને પદ્મપુરાણમાં કહે છે કે:-

ધારયન્તિ ન યે માલાં હૈતુકાઃ પાપબુદ્ધયઃ । નરકાન્ન નિવર્તન્તે દગ્ધાઃ કોપાગ્નિના હરેઃ ॥
તુલસીકાષ્ટમાલોક્ય કળ્પે વા મસ્તકે કરે । નિન્દાં કુર્વન્તિ યે મૂઢા મ્લેચ્છજાસ્તે ન સંશયઃ ॥

અત્રાતિશયમાલોક્ય તુલસીં દ્વેષયન્તિ ચે । બહુનોક્તેન કિં પાર્થ સર્વે તે હ્યન્યવીર્યજાઃ ॥

યજ્ઞોપવીતવદ્ધાર્યા કળ્થે તુલસિમાલિકા । નાશૌચં ધારણે તસ્યા યતઃ સા બ્રહ્મરૂપિણી ॥

જે હૈતુકલોકો (એનું કારણ શું એમ પૂછનારા) પાપબુદ્ધિવાળા હોઈને કંઠમાં તુલસીની માલા ધારણુ કરતા નથી તે ભગવાનના ક્રોધાગ્નિથી બળીને નરકમાંથી છૂટતા જ નથી. ૧.

કોઈના કંઠમાં કોઈના હાથમાં કે કોઈના મસ્તક ઉપર તુલસીના કાષ્ટને જોઈને જે લોકો નિંદા કરે છે તે મ્લેચ્છથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ સમજવું; એમાં સંદેહ ન સમજવો તુલસીમાલામાં અતિશય જોઈને જે તેનો દ્વેષ કરે છે તેને માટે વધારે તો શું કહેવું પણ તે અન્યવીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલ છે એમ સમજવું. (૩) વળી સ્કન્દપુરાણમાં કહ્યું છે કે જનોઈની પેઠે સદા તુલસીની માલા ધરવી. તેમ કરવાથી અપવિત્રતા થતી નથી; કારણકે તુલસીની માલા બ્રહ્મરૂપિણી છે.

કેટલાક લોકો તુલસીની માલા ધરે છે. પણ સેવા વખતે જ ધરે છે; પછી કંઠમાંથી ઉતારી નાખે છે. અને નીચે લખ્યા પ્રમાણે આપે છે તેઓ તે પ્રમાણના તાત્પર્યને સમજતા નથી, તેમાં કેવલ તુલસીમાલા લખી હોય ત્યાં તુલસી પત્રની માલા સમજવી. જ્યાં કાષ્ટ શબ્દ લખ્યો હોય, ત્યાં આપણે ધરીયે છીયે તેવી માલા સમજવી; તેથી જ્યાં નિષેધ જોવામાં આવે છે; ત્યાં તુલસીપત્રની માલાનો છે. કાષ્ટની માલા સદા ધારણુ કરવાનો વિધિ છે તે જ વિરુદ્ધ વચનો નીચે પ્રમાણે છે:-

મોજને મૈથુને ચૈવ મલમૂત્રવિસર્જને । તુલસી ધાર્યતે યેન વિષ્ણુદ્રોહી ન સંશયઃ ॥

ભોજન અને મૈથુન તથા મલમૂત્ર કરતી વખતે જે તુલસી ધારણુ કરે છે તે વિષ્ણુનો દ્રોહી છે એમાં સંદેહ નહિં.

તુલસી ધાર્યતે કળ્થે મલમૂત્રવિસર્જને । નરકે પચ્યતે મૂઢો યમદળ્ડેન પીઢિતઃ ॥

મૂત્ર કરતી જે તુલસીની માલાને કંઠમાં ધારણુ કરે છે તે મૂઢ યમદંડથી પીડિત થઈ નરકમાં પાપના ફળને ભોગવે છે.

સ્નાનકાલે યદા કળ્થે તુલસી ધાર્યતે ક્વચિત્ । તદ્ધારિ પતિતં પાદે સ પાપિષ્ઠો નરાધમઃ ॥

સ્નાનસમયે જે તુલસી કંઠમાં રાખે છે અને તુલસીને અડેલું જલ પગ ઉપર પડે છે તેનાથી તે પાપીજન મનુષ્યમાં અધમ થઈ રહે છે. તુલસી એ લક્ષ્મી છે અને લક્ષ્મી તુલસીરૂપ છે ઇત્યાદિ વચનોથી પાંચ ઠેકાણે તુલસી ધારણુ કરવાની હારિત મુનિ ના પાડે છે; તેથી કોઈ એમ કહે કે પૂજા વખતે માલા પહેરવી અને પછીના વખતમાં ન પહેરવી તો ત્યાં બીજાં વચનો આપી સદા ધારણુ કરવી એવો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરે છે કે જ્યારે માલાને યજ્ઞોપવીત જેમ ધારણુ કરવાનું કહે છે તો યજ્ઞોપવીત તો સદા ધારણુ રહે છે. કર્મકાલે ધારણુ થતું નથી. તેમ મલમૂત્ર વખતે કાલી નાંખવામાં આવતું નથી. તે યજ્ઞોપવીતની પેઠે તુલસીની માલાને સદા ધારણુ કરવાનું નારદ પંચરાત્રમાં કહ્યું છે.

આશૌચે વાપ્યનાચારે કાલેઽકાલે ચ સર્વદા । તુલસીમાલિકાં ધત્તે સ યાતિ પરમં પદમ્ ॥

આશૌચ. અનાચાર સમયાસમયે પણ જે તુલસીમાળા ધારણુ કરે છે તે પરમ પદને પામે છે. સ્કન્દપુરાણમાં લખ્યું છે કે:-

તુલસીકાષ્ઠમાલાં યો ધૃત્વા સ્નાનં સમાચરેત્ । પુષ્કરે ચ પ્રયાગે ચ સ્નાનં તેન મુક્તીશ્વરઃ ॥

તુલસીકાષ્ટની માલા પહેરીને જે સ્નાન કરે છે તે પુષ્કર ક્ષેત્રમાં અને પ્રયાગમાં ન્હાયો એમ હે મુનિશ્વર બાણે, વળી

તુલસીકાષ્ટમાલાં યો ધૃત્વા મુક્તે દ્વિજોત્તમઃ । સિક્થેસિક્થે ચ લભતે વાજિમેઘફલં મુને ॥

તુલસીકાષ્ટની માલા પહેરીને જે બ્રાહ્મણ ભોજન કરે છે તેને એક એક ગ્રાસે અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ મળે છે. એમ જ પદ્મપુરાણમાં પાર્વતીજીને શિવજી કહે છે કે સ્નાનકાલે તુ યસ્યાંજ્ઞે દૃશ્યતે તુલસી શુભા । ગઙ્ગાદિસર્વતીર્થેષુ સ્નાતં તેન ન સંશયઃ ।

તુલસીમાલિકાં ધૃત્વા યો મુક્તે ગિરિનન્દિનિ । સિક્થે સિક્થે સ લભતે વાજિમેઘફલં શુભમ્ ॥

બહુના કિમિહોક્તેન શૃણુ ત્વં વરવર્ણિનિ । વિહુત્સર્ગાદિકાલે ચ ન ત્યાજ્યા કળ્પમાલિકા ।

અન્તકાલેપિ યસ્યાંજ્ઞં તુલસીમાલિકા સ્પૃશેત્ । તસ્ય દેહોઙ્ગત્રં પાપં તત્ક્ષણાદેવ નશ્યતિ ॥

કળ્પે શિરસિ વાહુભ્યાં કર્ણયોઃ કરયોસ્તથા । વિમૃયાતુલસીં યસ્તુ સ જ્ઞેયો વિષ્ણુના સમઃ ॥

યત્કળ્પે તુલસી નાસ્તિ તે નરા મૂઢમાનસાઃ । અન્નં વિષ્ટા જલં મૂત્રં પીયૂષં રુધિરં ભવેત્ ॥

તતઃ સર્વેષુ કાલેષુ ધાર્યા તુલસિમાલિકા । ક્ષણાર્દ્ધં તદ્વિના યોપિ વિષ્ણુદ્રોહી ન સંશયઃ ॥

સ્નાનસમયે જેના કંઠમાં સુંદર તુલસીની માલા દેખાય છે તેણે સર્વતીર્થમાં સ્નાન કર્યું એમાં સંદેહ ન સમજવો. (૧) હે ગિરિનન્દિનિ, તુલસીની માલા પહેરીને જે ભોજન કરે છે તેને કોળીયે કોળીયે અશ્વમેધ યજ્ઞનું ફળ મળે છે (૨) હે વરવર્ણિનિ બહુ કહેવાથી શું કાયદો છે પણ મલમૂત્રત્યાગમાં પણ તુલસીની માલા દૂર ન કરવી. (૩) અંતકાલ સમયે જેના અંગને તુલસીની માલાનો સ્પર્શ થાય તેના દેહનાં પાપ તે ક્ષણે જ નાશ પામે છે. (૪) કંઠ, મસ્તક, બે હાથ, બે બાહુ, બે કાન એટલા સ્થાનમાં જે તુલસીને ધારણ કરે છે તેને વિષ્ણુની બરોબર સમજવો. (૫) જે મૂઢ મનવાળાના કંઠમાં તુલસી નથી તેના હાથનું અન્ન વિષ્ટા બરોબર, જલ મૂત્રવત્ અને અમૃત રુધિર બરોબર સમજવું. (૬) માટે સર્વદા તુલસી માલા ધારણ કરવી. એક પલ પણ તેની વગર રહે તે વિષ્ણુને દ્રોહી સમજવો.

વળી જેના કપાલમાં ગોપીચંદન વડે તિલક કરેલું હોય અને કંઠમાં તુલસીની માલા છાતી સુધી લટકતી હોય તેને યમના દૂત સ્પર્શ કરી શકતા નથી. ઊર્ધ્વ પુંડ્રના વચમાં જગ્યો રહે છે તેમાં ભગવાન લક્ષ્મીની સાથે રહે છે. એ વચનથી શ્રીનું ધારણ કરવું તે ઘટતું નથી. પણ તિલકની વચ્ચે. 'શ્રીગોપીજનવલ્લભાય' એટલા અક્ષરવાળી મુદ્રા પુષ્ટિ-માર્ગીયો ધારણ કરે છે.

એ પ્રમાણે તુલસીકાષ્ટની માલા નિત્ય ધારણ કરવાનું ઉપરના વાક્યોથી સિદ્ધ થયું. નિષેધ વાક્યો તુલસીપત્રની માલા પરત્વે લેવાં. આથી વિરોધ આવતો નથી એ સિદ્ધ થયું.

જીવના ઉદ્ધારને માટે જીવની સાથે પરમાત્મા અંતર્યામિરૂપે રહે છે તેમ પુષ્ટિ-માર્ગીય ભક્તોના ઉદ્ધારને માટે શ્રી આચાર્યજી ઓષધિ એટલે તુલસીરૂપે પ્રકટ થઈ તેના કંઠમાં સદા તેના ઉદ્ધારને માટે રહે છે; છતાં જીવ તેનો બદલો કેમ આપતો નથી તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે જીવથી કાંઈ પણ ઈશ્વર ઉપર ઉપકાર થઈ શકતો નથી તે વાત ઉદ્ધવજીએ એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાનને ઉદ્દેશીને કહી છે.

નૈવોપયન્ત્યપચિત્તિ કવચસ્તવેશ બ્રહ્માયુષાપિ કૃતમૃદ્ધમુદઃ સ્મરન્તઃ ।

યાન્તર્બહિસ્તનુમૃતામશુભં વિધુન્વન્ આચાર્યચૈત્યવપુષા સ્વર્ગતિ વ્યનક્તિ ॥

હે ઈશ ! આપના ગુણનું કવન કરનાર ભક્તો બ્રહ્માના આયુષ સુધી પણ આપના ઉપકારનો બદલો આપી શકતા નથી અને આપની લીલાનું સ્મરણ કરતાં હર્ષયુક્ત થઈને આપને ભજે છે. જે આપ ઈશ્વરરૂપે ભક્તના અંતર્દોષને દૂર કરે છે અને આચાર્યરૂપે પ્રકટ થઈને બહારના દોષને દૂર કરી આપની ગતિને જીવને માટે પ્રકટ કરે છે. (જીવને મોક્ષનું દાન કરે છે) તે પ્રમાણે શ્રીઆચાર્યજી ઔષધિરૂપે પ્રકટ થઈ જીવના કંઠમાં રહી તેમની વિષયવાસનાને દૂર કરીને સ્વરૂપપ્રાપ્તિના માર્ગને બતાવે છે. વસ્તુતાયે તો પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને આ લોકમાં આવવું થયું તેજ રોગ અને તેને પાછા સ્વધામમાં પહોંચાડવા માટે પ્રભુનું શ્રીઆચાર્યરૂપે પ્રાકટ્ય છે, તેથી જીવને નિઃસાધનતા છતાં સ્વપ્રાપ્તિ કરાવનાર શ્રીઆચાર્યજીનો ચતુર્થ ધર્મ શ્રીરૂપ આથી વર્ણન કરાયો.

નમો વાચે એ પદ્ધતિ જ્ઞાનરૂપ પંચમ ઐશ્વર્યનું શ્રીઆચાર્યજીમાં નિરૂપણ કરે છે. શ્રીઆચાર્યજી ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થઈને વાણીદ્વારા ઉદ્ધાર કરવા માટે બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય, નિબંધ સુબોધિનીજીરૂપે પ્રકટ થયા છે, તે પણ શ્રીઆચાર્યજીએ પ્રકટ કરી તેમાં સ્વયંપ્રવેશ કર્યો છે. ત્યારે જ તે વાણીદ્વારા જીવનો ઉદ્ધાર થાય. ત્યાં શંકા કરે છે કે જીવનો ઉદ્ધાર તો આપ સ્વરૂપથીજ કરશે તો હવે નામથી ઉદ્ધારનું શું પ્રયોજન છે? ત્યાં આજ્ઞા કરે છે કે જ્ઞાની ચેદ્વજતે કૃષ્ણ તસ્માન્નાસ્ત્યધિકઃ પરઃ એવું આપશ્રીનું વાક્ય છે. વળી જ્ઞાનાદેવ તુ કૈવલ્યમ્ જ્ઞાની જે શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો તેનાથી ખીજે કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી-જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે. એવી શ્રુતિ છે. તેથી શ્રીઆચાર્યજીનો ધર્મિરૂપે પ્રાદુર્ભાવ થયો. ત્યારે મુખારવિદ્વડે પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવોને જ્ઞાન સિદ્ધ કરાવે છે. તે પુષ્ટિસિદ્ધાન્તનું જ્ઞાન તેને આપશ્રીજ કરાવે છે. જે ભાષ્ય સુબોધિની વિગેરે ન પ્રકટ કરેથી આધુનિકોને પણ સ્વમાર્ગનું જ્ઞાન ન થાય તો તે માર્ગની મુક્તિ પણ તેને ન મળે તેથી આધુનિકોને પણ સ્વમાર્ગનું જ્ઞાન કરાવવા માટે સ્વયં વાણીરૂપે પ્રકટ ખિરાજે છે. વળી જ્ઞાનનો ઉત્કર્ષ ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે સ્વભાવ જીતી જવાય. શ્રીઆચાર્યજીના ગ્રંથોનું શ્રવણ કરે તો જીવ ઈન્દ્રિય વગેરેમાં પ્રાકૃત અંશ હોય તે જતો રહે અને સેવામાં ઉપયોગી અપ્રાકૃત ભાવ પ્રકટ થાય છે. તેથી સ્વભાવ વિજયરૂપ જ્ઞાનરૂપ ગ્રંથના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત છે. આનું નામ જ્ઞાનરૂપ પંચમ ઐશ્વર્ય. આ સેવકમાં આવે છે; ત્યારે એ વાણી જેના શ્રીમુખથી પ્રકટ થઈ છે તેમ તો પુષ્ટિમાર્ગીય જ્ઞાનરૂપ ઐશ્વર્ય હોય તેમાં શું કહેવું? તેથી નમો વાચે એ વિશેષણથી જ્ઞાનનું નિરૂપણ થયું.

નમો વાચસ્પતયે એ શ્રીઆચાર્યજીનું વિશેષણ શ્રુતિ યોજે છે. તેનાથી પુષ્ટિમાર્ગીય વૈરાગ્યરૂપ છટ્ટા ઐશ્વર્યનું આચાર્યચરણમાં પ્રાકટ્ય છે એમ સિદ્ધ કરે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્ય વાણીના પતિરૂપે પ્રકટ્યા છે તેને હું નમું છું એમ શ્રુતિ કહે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી પૂર્વ પાંચ વિશેષણોથી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવાને સમર્થ છે; છતાં વાણીના પતિરૂપ શા માટે થયા તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે શ્રીવલ્લભાચાર્યજીએ પ્રથમસ્કંધ સુબોધિનીજીમાં આજ્ઞા કરી છે કે,

અર્થ તસ્ય વિવેચિતું નહિ વિમુવૈશ્વાનરાદ્વાકપતે-

રન્યસ્ત્ર વિધાય માનુષતનું માં વ્યાસવચ્છ્રીપતિઃ ।

દત્ત્વાજ્ઞાં ચ કૃપાવલોકનપદુર્યસ્યાદતોહં મુદા

ગૂઢાર્થ પ્રકટીકરોમિ બહુધા વ્યાસસ્ય વિષ્ણોઃ પ્રિયમ્ ॥

આ શ્રીભાગવતનું પ્રાકટ્ય ભગવાને વ્યાસરૂપે પ્રકટ થઇને કર્તૃ પણુ તેનો ખરો અર્થ વાણીના પતિ એટલે શ્રીમુખારવિંદના અધિષ્ઠાતા અગ્નિરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્ય થયા તે ભાગવતનો ગૂઢ અર્થ જે વ્યાસજીને પ્રિય છે તેને જ હું પ્રકટ કરું છું, એમજ શ્રીવલ્લભાચાર્ય શ્રીમુખથી પોતે વાણીના પતિ છે એમ કહે છે. પુરુષોત્તમના આર અંગ છે તેમ ભાગવતના આર સ્કંધ છે, તેથી ભાગવત પણુ પુરુષોત્તમનું નામાત્મક સ્વરૂપ છે. તે પુરુષોત્તમના રૂપને પુરુષોત્તમ વિના ખીજે કોઈ બાણી શકે નહિ, તેથી ગીતામાં અર્જુન કહે છે કે સ્વયમેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ હે પુરુષોત્તમ, આપ પોતે જ આપના સ્વરૂપને બાણો છો. તેથી જ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી સ્વયં પુરુષોત્તમ હોવાથી પુરુષોત્તમાત્મક શ્રીભાગવતના અર્થને બાણે તેથી સ્વયં પ્રકટ થઇને વ્યાસના અભિપ્રાયરૂપ ભાગવતના અર્થને પ્રકટ કર્યો. તે જ અર્થ ભાષ્ય સુબોધિની નિબન્ધ વિગેરેથી વ્યાકૃત કર્યો. તે જ નામરૂપે વ્યાકરવાણિ એ શ્રુતિમાં કહ્યા પ્રમાણે સ્વયમેવ તે કરવાને સમર્થ છે. તેથી જ શ્રીઆચાર્યજી વાચસ્પતિ રૂપ છે. આથી વૈરાગ્યરૂપ ગુણુ શ્રીઆચાર્યજીમાં છે એમ બતાવ્યું. તે વૈરાગ્યનું લક્ષણુ બતાવી તેને શ્રીઆચાર્યચરણુમાં ઘટાવે છે.

હરેશ્વરણયોઃ પ્રીતિઃ સ્વસર્વસ્વનિવેદનાત્ । ઉત્કર્ષશ્ચાપિ વૈરાગ્યે હરેરપિ હરિર્યદિ ॥

મત્તયા ચ તાદૃશત્વં ચ સા સેવા સેવકોચિતા ॥

પોતાનું સર્વસ્વનિવેદનપૂર્વક ભગવાનમાં પ્રીતિ એનું નામ વૈરાગ્ય. ખીજે બધે વૈરાગ્ય હોય તો જ ભગવાનમાં પ્રીતિ સંભવે. તેમાં પણુ વૈરાગ્યનો ઉત્કર્ષ ત્યારે જ ગણાય કે જ્યારે સર્વના દુઃખને હરનાર હરિના દુઃખને પણુ હરણુ કરે. સેવક વસ્ત્રાદિ ઉપચારથી સેવા કરી ભગવાનની ઠંડી ગરમી વિગેરે મટાડી ભગવાનનો પણુ હરિ થાય છે. ખીજા માર્ગવાલા કહે છે કે ભગવાનને શ્રમ નથી હોતો. સિદ્ધાન્તમાં પ્રભુને શ્રમ પડે છે. તે સુબોધિની દશમસ્કંધના યુગલગીતના પ્રસંગમાં કહેલું છે. વલી અનન્નન્યોઅભિચાક્રશીતિ એ શ્રુતિમાં મર્યાદામાર્ગમાં પ્રભુ આરોગતા નથી, પણુ પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ભક્તના ભાવથી તદ્દં મત્તુ-પદ્મમશામિ પ્રયતાત્મનઃ એ વાક્યથી પ્રભુ આરોગે છે. એ વાત દશમસ્કંધના આઠમા અધ્યાયના ટિપ્પણીજીમાં કહી છે. પૂતનામોક્ષપ્રસંગે ગોપીએ સ્નેહથી ભગવાનની રક્ષા કરી છે. તે ભ્રમથી નથી પણ સ્નેહનો ધર્મ છે અને ભક્તના સ્નેહને લઇને ભગવાનને તે તે લીલા કરવી પડે છે એમ ત્યાં ભગવાનના દુઃખને ભક્ત મટાડે છે એમ કહ્યું છે. વેણુ-ગીતમાં દ્વૈતાત્પે વ્રજપશ્ચન્ એ શ્લોકમાં મેઘે પોતાના સર્વસ્વરૂપ કુસુમાવલી વર્ષાવી પોતાના શરીરથી ભગવાનને છાયા કરીને સેવા કરી છે તેને વૈરાગ્ય કહેલું છે. એમ સેવકમાં પણુ વૈરાગ્ય સિદ્ધ થાય છે; તો શ્રીમદાચાર્યજીમાં વૈરાગ્યનું શું કહેવું ?

ઈશ્વરઃ પૂજ્યતે લોકે ઇત્યાદિ કારિકાઓ શ્રીઆચાર્યજીએ હરિણી વગેરેની બાબતમાં કહી છે તેને તમે અહિ કેમ બંધબેસતી કરો છો, તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે નૈકમ્બ-દાહરણં યોગારમ્બં પ્રયોજયતિ એમ ભાષ્યમાં કહ્યું છે. તેથી ઉદાહરણુ ભિન્ન હોય છતાં તે અન્યત્ર ઘટે ત્યાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. તેથી જ શ્રીહરિચરણુએ તે શ્લોકો શ્રીયમુનાજી પરત્વે યોજી તેમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ઐશ્વર્યનો અતિદેશ કરેલો છે. ત્યાં ખીજી શંકા કરે છે કે જ્યારે શ્રીઆચાર્યજી વાચસ્પતિરૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ્યા, ત્યારે જેને જેને ભાષ્ય સુબોધિનીજી વિગેરે સંભળાવ્યાં તેને પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું. અને તેનો તન્મા

ગર્થિ ઉદ્ધાર થયો તે વાત ઠીક છે, પરંતુ આધુનિક જીવોને તે લાભ ન મળવાથી ઉદ્ધાર નહિ થાય ત્યાં કહે છે કે વાયસ્પતિ શબ્દથી હાલમાં ખીરાજતા શ્રીઆચાર્યજીના કુલના બાલકો જેઓ ભાષ્ય સુષોધિની નિબંધ વિગેરેને યથાર્થ જાણી ખીજીને સમજાવી શકે છે, તેવા લેવા. તેવા આધુનિકના સુખથી સિદ્ધાન્તજ્ઞાન પુષ્ટિમાર્ગર્થિ જીવોને થઈ શકે છે. તેથી માહાત્મ્યજ્ઞાનપૂર્વક સુદૃઢ સ્નેહ થવાથી અધા આધુનિક જીવોને પણ ઉદ્ધાર થશે જ. તેથી જ શ્રીઆચાર્યચરણ નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે-

સાત્ત્વિકા ભગવદ્ભક્તા યે મુક્તાવધિકારિણઃ, મજાન્તસંભવા દૈવાત્તેષામર્થે નિરૂપ્યતે ॥

જે સાત્ત્વિક છે ભગવદ્ભક્ત છે મુક્તિના અધિકારી છે અને અન્તિમ જન્મવાલા છે તેને માટે આ બધો શાસ્ત્રાર્થ કહીએ છીએ.

એમ વૈરાગ્ય-નિરૂપણ કરીને સંયોગાત્મક ધર્મિસ્વરૂપનું નિરૂપણ નમો વિષ્ણવે એ વિશેષણથી શ્રુતિ કરે છે. વિષ્ણુરૂપધારી વલ્લભાચાર્યને હું નમન કરું છું. અહિ ક્ષેત્રાત્મક કૃષ્ણપદ ન કહેતાં વિષ્ણુપદ કહ્યું છે તેથી વ્યાપક હોવાથી પૂર્વોક્ત છ ધર્મવિશિષ્ટ આપ ધર્મિરૂપ છે. એ વિષ્ણુપદ પુરુષોત્તમવાચક છે. તેથી જ દેવક્યાં દેવરૂપિણ્યાં વિષ્ણુઃ સર્વગુહાત્મયઃ । આકિરાસીચયા પ્રાચ્યાં દિશોન્દુરિવ પુષ્કલઃ ત્યાં વિષ્ણુ વ્યાપક પુરુષોત્તમ જેને વેદાન્તમાં પ્રહ્લ કહે છે તે સર્વત્ર વિદ્યમાન હોવાથી વિષ્ણુ કહેવાય છે એમ તેની વ્યાખ્યા કરેલી છે. સત્યસંકલ્પતો વિષ્ણુર્નાન્યથા તુ કરિષ્યતિ ત્યાં પણ શ્રીગોકુલનાથજી વિષ્ણુશબ્દથી પુરુષોત્તમનું પ્રકુણ કરે છે. કારણ કે તે બહાર અને અંદર વ્યાપી છે. વલી શ્રીવલ્લભાચાર્યજી ધર્મિરૂપ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. ઈન્દિરાયા નલિનોમન્દિરાયાઃ વહ્મ્નો વાહ્મદેવો દેવગીતો દિવિજાનન્દદાયી દેવદેવો યતનો વૈભવેન સા ભક્તમીરમિતા નો ભૂવં સન્તતં ભૂરિભોગમ પરમ ઐશ્વર્ય જેને પ્રાપ્ત થયું છે એવા સુખ્ય સ્વામિનીના અતિપ્રિય એવા શ્રીવલ્લભાચાર્યજી જે પ્રકટ દશામાં સ્વામિનીભાવથી સેવા કરે છે, બન્નેના મધ્યસ્થ પણ છે તેથી પણ વલ્લભ એવું નામ છે. તે જ વાસુદેવ એટલે નંદનંદનરૂપ પણ છે. વાસુદેવશબ્દથી નંદનંદન કેમ લેવાય ત્યાં કહે છે કે દ્રોણો વસુતાં પ્રવરઃ એ શ્લોકમાં નંદરાયજી દ્રોણનામના વસુ હતા એ વસુમાં જે ક્રીડા કરે તે વાસુ અને તે જ દેવ એટલે નંદનંદન. હવે અહિ વાસુદેવશબ્દ ઉપર વ્યાકરણને લઈને શબ્દશક્તિનો વિચાર કરે છે કે વાસુદેવ શબ્દથી પુરુષોત્તમ ન સમજાય પણ વસુદેવના પુત્ર એટલે ક્ષત્ર્વચક્ર એ સૂત્રથી અપલ્યાર્થમાં અગ પ્રત્યય કરવાથી વાસુદેવશબ્દ સિદ્ધ થાય છે અને તેનો અર્થ વસુદેવના પુત્ર એટલો જ થાય ત્યાં કહે છે કે ભાષ્યમાં આ બાબત વિશેષ ઊડાપોહ કરીને કહ્યું છે કે સંજ્ઞવાભગવતઃ, તેથી અહિ અપલ્યાર્થક અગ પ્રત્યય નથી. ગોત્રત્રિયાશ્લેષ્યઃ એ સૂત્રથી થતો વચ્ પ્રત્યય પણ નથી. તેથી પુરુષોત્તમનું જ વાસુદેવ એવું નામ છે તે જ વાત કહી છે કે:-

સર્વત્રાસૌ સમસ્તં ચ વસત્યત્રેતિ વૈ યતઃ । તતોડસૌ વાસુદેવેતિ વિદ્વદ્ઙિઃ પરિગીયતે ॥

સમસ્ત પદાર્થમાં અને સર્વ ઠેકાણે આ વસે છે તેથી વિદ્વાનો તેને વાસુદેવ એ નામથી ગાય છે. ભૂતમાં જે વસે અને ભૂતો જેમાં વસે તે વાસુ અને તે જ દેવ એવી રીતે વાસુદેવ કહેવાય છે. તેથી અહિ ગોત્રવાચક કે ક્ષત્રિયવાચક પ્રત્યયોની કાંઈ જરૂર નથી. એવા વાસુદેવ પુરુષોત્તમરૂપ શ્રીવલ્લભાચાર્ય છે. વલી કેવા છે કે દેવો પ્રહ્લાજી વગેરે જેનું જ્ઞાન કરે છે. તે જ વલી દેવી જીવોને આનંદરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન

કરનાર હોવાથી દિવિભનંદદાયી છે. એવું ફલ આપવાનું સામર્થ્ય ક્યાંથી આવ્યું ત્યાં કહે છે કે દેવના પણ તે દેવ છે, પુરુષોત્તમરૂપ પોતે છે. શ્રીવલ્લભાચાર્યજી તો સન્મનુષ્યાકૃતિ છે તે પુરુષોત્તમ કેમ કહેવાય ત્યાં કહે છે. કે અયતન છે એટલે ભગવાનને માટે જ જેનો યતન એટલે વ્યાપાર છે. શ્રીભગવાનની આજ્ઞાથી જ ભૂતલ ઉપર આપનું પ્રાકટ્ય છે. તેથી જ સ્વદાસાર્થકૃતાગ્રેષણાધનઃ એવું આપનું નામ છે. તે જ શ્રીવલ્લભ અમને સેવાનું સામર્થ્ય આપવા માટે તે લક્ષ્મીરૂપે અમારે માટે પ્રકટ હો. અર્થાત્ અમારામાં રસ ભગવાનની સાથે ક્રીડા કરવાનું સામર્થ્ય અને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરાવવા માટે લક્ષ્મીરૂપે આપ અમારામાં પ્રવેશ કરે એટલે બ્રહ્માનંદરૂપા લક્ષ્મી આવવાથી ભજનાનંદરૂપ રસનો અધિકાર અમારો સિદ્ધ થાય. એ દાન કરનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજી છે તે જ્યારે સામ્ય સંપાદન કરે ત્યારે જ રસને માટે યોગ્યતા પુષ્ટિમાર્ગીઓમાં થાય છે. સામ્ય વગર રસનો અધિકાર સિદ્ધ થતો નથી. તે પુરુષોત્તમ સ્વસ્વરૂપ તેમાં પ્રવેશ કરાવે ત્યારે જ સમતા થાય છે. તે વાત કહી છે કે સ્વરૂપેનાવતારેણ લિङ્ગેન ચ ગુણેન ચ । તારતમ્યં ન સ્વરૂપે દેહે વા તત્ક્રિયાસ્ય વા ॥ તથાપિ યાવતા કાર્ય તાવત્તસ્ય કરોતિ હિ. તેવા શ્રીવલ્લભ છે; છતાં આપ ભૂરિ ભોગને માટે પ્રકટ થયા છે તે વાત યસ્માદસ્મિન્ સ્થિતો યત્ક્રમપિ કથમપિ ક્ષાપ્તપાહર્તુમિચ્છત્યદ્વા તદ્વોપિકેશઃ સ્વવદનકમલે ચારુદાસે કરોતિ એમાં કહ્યા પ્રમાણે ભગવાનને ભોગ આપશ્રી તરફથી મલે છે અને તત્પ્રસાદત્વેન તદ્વચ્છિષ્ટતાથી જીવોને પણ ભોગ મલે છે તે વાત ઉદ્ભવજીએ કહી છે. સ્વયોપસુક્તસ્રગન્ધવાસોલ્કારચર્ચિતાઃ । ડચ્છિષ્ટભોજિનો દાસાસ્તવ માયાં જયેમહિ ઉચ્છિષ્ટરૂપ ઐહિક ભૂરિભોગ અને પરલોકમાં સેવા ફલમાં કહ્યો ભોગ અલૌકિક સામર્થ્ય સાયુજ્ય અને સેવોપયોગી દેહ વૈકુંઠાદિમાંથી અન્યતમ યથાધિકાર આપની કૃપાથી મળે છે.

આ શ્રુતિનું ધીજીં વ્યાખ્યાન લક્ષ્મીજી મુખ્ય સ્વામિની શ્રીરાધિકાજી લેવા અને તેના વલ્લભ શ્રીકૃષ્ણ તે અજને ભૂરિભોગ આપો એવી રીતનું વ્યાખ્યાન વ્યુત્પત્તરથી કરેલ છે. અહિં વાસુદેવ શબ્દથી ચતુર્વ્યૂહાંતર્ગત વાસુદેવ વ્યૂહ ન લેવો. તેમાં પ્રમાણ બતાવે છે કે સાત્વિકેષુ તુ કલ્પેષુ યઃ શેતે સાલિભે હરિઃ । વાષ્ઠદેવઃ સ વિજ્ઞેયો યસ્યાંશોનન્ત ડચયતે એમ કહી નિશીથે તમ ડૂઠેતે એના સુબોધિનીજીમાં દેવકયાં પ્રયુક્તઃ નંદવૃદ્ધે વાષ્ઠદેવઃ એમ કહ્યું છે. તેથી વાસુદેવથી પુરુષોત્તમ જ લેવાય વ્યૂહાદિ ન લેવાય એમ સિદ્ધ થાય છે. પણ ત્યાં પુરુષોત્તમ પદ ન કહેતાં વાસુદેવ પદ મુક્યું તેનો કાંઈ અભિપ્રાય તો હોવો જોઈએ તે બતાવે છે કે વાસુદેવ જેમ પ્રથમ કલ્પમાં બ્રહ્માદિકને ઉત્પન્ન કરે છે તેમ હમણાં તેજ વાસુદેવ વલ્લભરૂપે ભૂતલ ઉપર પ્રકટ થઈને પુષ્ટિને પ્રકટ કરનાર થયા. તેનાં ધીજીં વિશેષણો બધાં વાસુદેવ પરત્વે વર્ણવી આ શ્રુતિનો અર્થ સંપૂર્ણ કરી નમો વિષ્ણવે એ વિશેષણથી ધર્મિસંયોગરૂપે શ્રીવલ્લભાચાર્યનું વર્ણન થયું. હવે તે પ્રથમની શ્રુતિમાં છેલ્લું વિશેષણ આક્રી રહ્યું છે તેનાથી ધર્મિવિપ્રયોગનું વર્ણન કરે છે. બ્રહ્મે કરોમિ વ્યાપકરૂપને ધારણ કરનાર શ્રીવલ્લભાચાર્યજીને નમન કરું છું એમ શ્રુતિ છેલ્લે કહે છે. અહિં સંયોગ અને વિપ્રયોગ એમ બે ભેદથી ધર્મિનું વર્ણન કર્યું. તે રસ સંયોગવિપ્રયોગ એમ દ્વિહતાત્મક છે. તે રસરૂપ પુરુષોત્તમ છે અને તેનો જ પ્રાદુર્ભાવ ભૂતલ ઉપર વલ્લભરૂપે થયો છે; તેથી જ જેમ વિપ્રયોગાત્મક રૂપનું ભક્તના હૃદયમાં દર્શન થાય છે, જેમ શ્રી ગોપીજનોનું વર્ણન છે કે તન્મનસ્કાસ્તદાભાપાસ્તદ્વિષ્ટાસ્તદાસ્મિકાઃ । તદ્ગુણાનેત્ર ગાયન્ત્યો નાત્માગારાણિસસ્મરઃ, ત્યાં શંકા

કરે છે કે વિપ્રયોગાત્મક રૂપ તો અમૂર્ત હોવું જોઈએ ત્યાં કહે છે કે વિપ્રયોગ થતાં થતાં બહાર પ્રાકટ્ય થાય તો જ તે પ્રકટરૂપ કાર્યક્ષમ ગણાય. હૃદયસ્થરૂપ કાર્યક્ષમ ન ગણાય. તે જ વાત કહી છે કે

યાવદ્બ્રહ્મિઃસ્થિતો વહ્નિઃ પ્રકટો વા વિશેષ હિ । તાવદન્તઃ સ્થિતોવ્યેષ ન દારુદહનક્ષમઃ ॥

एवं सर्वगतो विष्णुः प्रकटश्चेन्न तद्विशेत् । तावन्न लीयते सर्वमिति कृष्णसमुद्यमः॥

કાષ્ટમાં અગ્નિ રહ્યો છે છતાં બહારનો અગ્નિ તેને લાગે નહિ ત્યાં સુધી અંદર રહેલો અગ્નિ લાકડાને બાળી શકે નહિ એમ સર્વત્ર વ્યાપ્ત એવા ભગવાન બધા જીવના અંતઃકરણમાં છે પણ તે જીવને બહાર પ્રકટ થઈને તેના હૃદયમાં ભગવાન ન પધારે ત્યાં સુધી તેનો જીવભાવ મટે નહિ; તેથી કૃષ્ણ બહાર પ્રકટ થયા અનેક લીલાવડે જીવના હૃદયમાં વ્યાપ્ત થઈને તેના જીવભાવને નિવૃત્ત કરે છે. તેથી વિપ્રયોગાત્મા હૃદયમાં પધારે તેની પરાકાષ્ટાએ બહાર પ્રાકટ્ય થાય તેનો પાછો ધર્મિવિપ્રયોગ થાય ત્યારે તે જીવને કરવાનું કાંઈ ન રહે. તે બતાવે છે.

अटति यद्भवानह्निकाननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ।

कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृदृशाम् ॥

ઉપરના શ્લોકથી વ્રજસીમન્તિનીઓને ક્ષણ માત્રનો વિયોગ પણ સહન થતો નહતો તો મથુરા પધાર્યા; ત્યારે તેમનું જીવન થયું તેથી જ ભગવાન તેની પાસે પ્રકટ થઈ દર્શન દેતા એ વાત સિદ્ધ થાય છે. તેથી વિપ્રયોગાત્મક ભગવત્સ્વરૂપ અત્યંત તાપ થાય ત્યારે ભક્તના અંતઃકરણમાંથી બહાર આવી ભક્તનો જેવી લીલાનો અધિકાર હોય તેવી લીલાનો અનુભવ કરાવે છે. ઉત્તરાર્ધમાં પણ પીતશેષ ગદામૃતઃ પીતશેષ સંભવતું નથી કારણ કે પ્રાકટ્ય પછી વાસુદેવ તો તુરત વ્રજમાં પધાર્યા છે. તેથી પણ દેવકીને ત્યાં પ્રકટીને વાસુદેવે સ્નાનપાન કર્યાનું એ વાક્યની અન્યથાતુપપત્તિથી સિદ્ધ થાય છે. દેવકી-જીને જ્યારે પોતાના પુત્રમાં સ્નેહકલા અતિભૂમિએ પહોંચે છે ત્યારે ભગવાન તેના હૃદયમાંથી બહાર પ્રકટ થઈને તેના સંતોષને માટે દેવકીજીના સ્તનનું પાન કરે છે. અતિ તાપથી બહાર પ્રકટ થાય તેજ વિપ્રયુક્ત ધર્મિ સ્વરૂપ સમજવું.

વિપ્રયોગનું વર્ણન શ્રુતિમાં પણ છે તે શ્રુતિ બતાવે છે.

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते प्रमुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।

अतप्ततनुर्न तदामो अश्नुते श्रितास इद्रहन्तस्तत्समाशत ॥

હે બ્રહ્મણસ્પતે અક્ષરના સ્વામી પુરુષોત્તમ તમારો વિસ્તાર-આગળ અતપ્તતનુ કહ્યા છે તેથી જણાય છે કે ભગવાન મથુરા પધાર્યા પછી પણ તેવા વિપ્રયોગી ભક્તોને તે તે રૂપે પ્રકટ થઈને સુખ આપ્યાં છે. તેથીજ તે સ્વરૂપ પ્રાકટ્યરૂપ વિસ્તાર-તે વિરહમાં કામાદિ દુઃખ દે છે તેનાથી આપનું સ્વરૂપ રક્ષણ કરે છે. તેમ કરવામાં આપ પ્રભુ એટલે સમર્થ છો. ભક્તનાં શરીરને ચારે તરફથી વ્યાપ્ત થઈ રહો છો તેથી ભક્તો પણ અયોગોલક અને અગ્નિની પેઠે ભગવાનથી વ્યાપ્ત થઈને જ રહે છે. એમ વિપ્રયોગની સ્તુતિ કરી તેની દુર્લભતાનું વર્ણન કરે છે કે જેનું શરીર વિરહથી બળતું નથી તેને વિપ્રયોગાત્મક ધર્મિ-સ્વરૂપનો અનુભવ થતો નથી. તે તો જે આશ્રય કરીને રહે છે અને શ્રીભાગવતાદિ-

લીલાને સાંભલે છે તેજ તે સ્વરૂપનો સારી રીતે અનુભવ કરી શકે છે. રાસપંચાધ્યાયીમાં ધર્મિવિપ્રયોગ ન થવાનું કારણ તો એટલુંજ કે જેટલો જોઈએ તેટલો તાપ તેમને નહતો. તેથી સંયોગ થયો પછી જ્યારે તેમનો અધિકાર થયો છે ત્યારે તેમને ક્ષલાત્મક વિપ્રયોગ થયો છે.

આ શ્રુતિને કેટલાક તમ્મુદ્રા ધારણ કરવા પરત્વે પણ વર્ણન કરે છે, પણ તેના પૂર્વાપર ભાગ ઉપર નજર કરતાં તેવું કાંઈ પ્રકરણ જણાતું નથી કે તેવો અર્થ કરીએ ભગવત્પર અર્થ કરવામાં તો સર્વે વેદા યત્પદમામનન્તિ એ શ્રુતિથી બધા વેદ ભગવાનનું જ વર્ણન કરી રહી છે. તેથી વિપ્રયોગરૂપનું વર્ણન કરવું યોગ્ય છે. જેવું શ્રીઠાકુરળનું વિપ્રયોગ ધર્મિસ્વરૂપ છે તેવું શ્રીઆચાર્યજીનું પણ સ્વરૂપ છે, તેનો અનુભવ દામોદર-દાસજી વિગેરેને જ્યારે સંયોગાવસ્થાનો વિરહ હોય ત્યારે અનુભવમાં આવે છે. આધુનિક જીવોને પણ પ્રભુમાં અથવા શ્રીઆચાર્યજીમાં જો પરાકાષ્ટાએ તાપ થાય તો ધર્મિ-સ્વરૂપનો પ્રભુ તેમજ શ્રીવલ્લભાચાર્યજી અનુભવ આજે પણ કરાવે એ કેટલાક અનુભવીઓ જાણે પણ છે. એ બધી બાબત અનુભવથી વેદ્ય હોવાથી વધારે કહેવાની જરૂર નથી.

ઉપરના ગ્રંથથી શ્રીઆચાર્યચરણ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું સ્વરૂપ પુરુષોત્તમાભિન્ન છે એમ શ્રુતિ વર્ણવે છે એ વાત કહી. હવે તેમના પુત્રથી વિકૃલનાથજી પણ પુરુષોત્તમરૂપ છે. તેજ શ્રુતિથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

અજ્ઞાદજ્ઞાત્સંભવસિ હૃદયાદધિજાયસે । આત્મા વૈ પુત્ર નામાસિ સ જીવઃ શરદઃશતમ્ ॥

શ્રીવિકૃલનાથજી સ્વયં પુરુષોત્તમ હોવાથી શ્રીવલ્લભાચાર્યજીનું પુરુષોત્તમપણું તેને જ જાણવામાં આવ્યું. તેથી જ કહ્યું છે કે નહિ તે ભગવન્ વ્યક્તિ વિદુદેવા ન દાનવાઃ । સ્વય-મેવાત્મનાત્માનં વેત્ય ત્વં પુરુષોત્તમ, એ ભગવાન્ તમારા સ્વરૂપને દેવ કે દાનવ જાણતા નથી આપ પોતેજ આપનું સ્વરૂપ હે પુરુષોત્તમ જાણો છો. માટેજ શ્રીવિકૃલનાથજીએ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

કચિત્પાણ્ડિત્યં ચેન્ન નિગમગતિઃ સાપિ યદિ ન

ક્રિયા સા સાપિ સ્યાદ્યદિ ન હરિમાર્ગે પરિચયઃ ।

યદિ સ્યાત્સોપિ શ્રીવ્રજપતિરતિર્નેતિ નિચિલૈ-

ર્ગુર્નૈરન્યઃ કો વા વિલસતિ વિના વલ્લભવરમ્ ॥

ક્યાંક પાંડિત્ય હોય છે; પણ વેદમાર્ગ પ્રમાણે તે ચાલતા નથી. જેમ બુદ્ધાવતારમાં પાંડિત્ય અરૂં પણ વેદમાર્ગ પ્રમાણે ન ચાલતાં તેની નિંદા કરી. તેથીજ જયદેવ કહે છે કે શ્રુતિજાતં નિન્દસિ હવે ઋષભદેવજીના અવતારમાં પાંડિત્ય છે અને વેદમાર્ગ પ્રમાણે ચાલવાનું છે. પણ ત્યાં ક્રિયા નથી. એટલે વૈદિક ક્રિયા કરવાનું નથી. મળમુત્ર થાય છે તો તેને ધોતા નથી એટલે તે પણ બરાબર નહિ. હવે કપિલાવતારમાં પાંડિત્ય વેદમાર્ગમાં જ્ઞાન અને તત્કૃતિ પણ છે પણ ભગવન્-માર્ગમાં ચાલવું જોઈએ તેની ખામી છે, કારણ કે તત્વનું જ્ઞાન માતાને કરાવ્યું પોતે પણ અધું જાણીને કાંઈ તેને કૃતિમાં લેવા પ્રયત્ન ન કર્યો. ભક્તિનો માતાજીને ઉપદેશ કર્યો; પણ તત્વજ્ઞાન થવા માટે ભક્તિ તેના અંગરૂપે કહી, તત્વજ્ઞાનને ભક્તિના અંગરૂપે ન કહ્યું, તેથી ભક્તિ ગૌણ કહી, તે ભગવત્પ્રાપિકા ન થાય. એટલે તે અવતારમાં ભગવન્-માર્ગના પરિચયનો અભાવ રહ્યો. વ્યાસના અવતારમાં એ ચારે બાબતો છે. પણ શ્રી કૃષ્ણચંદ્રમાં સ્નેહ નથી. કારણ કે જ્ઞાનનો અવતાર છે. જ્ઞાન

અને સ્નેહ એ વિરુદ્ધ ધર્મો છે. તેથી જ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે કે ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃશ્રેયો ભવેદ્દિહ. એ પાંચે બાબતો શ્રીવલ્લભાચાર્યમાં જ ઘટે છે તેથી અવતારાંતરનો આશ્રય છોડી શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો આશ્રય કરવો. તે જ જીવંતું મુઠ્ય કર્તવ્ય છે. એ સંપૂર્ણ ગ્રંથનું તાત્પર્ય કહી ગ્રંથકાર આ ગ્રંથને સમાપ્ત કરતાં નીચેની કારિકાઓથી પોતાનું દૈન્ય પ્રદર્શિત કરી ગ્રંથ સમાપ્ત કરે છે.

યદ્યપ્યયોગ્ય एवाहं तत्स्वरूपनिरूपणे ।

तदीयत्वेन कृपया सर्वं संपादितं मयि ॥ १ ॥

यथामति विलासेन प्रेमोल्लासेन वर्णितम् ।

श्रीमदाचार्यचरणाः प्रसीदन्तु स्वतः सदा ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणाब्जप्रसादतः ।

निगमोदितद्रूपं वर्णितं हि यथामति ॥ ૩ ॥

यद्यप्यज्ञानदोषेण ह्यन्यथा वर्णितं भवेत् ।

क्षमन्तां श्रीमदाचार्याः स्वीयेषु करुणाकराः ॥ ૪ ॥

इति श्रीप्रभुचरणात्मजमहाराजश્રીયદુનાથકુલોદ્ભવગોસ્વામિશ્રીગોપાલસુતશ્રીગિરિધરવિરચિતં શ્રુતિરહસ્યં સમાપ્તમ્ ॥

જો કે હું તેના (શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના) સ્વરૂપનું વર્ણન કરવાને અયોગ્ય છું પણ તેના-પણું (તદીયત્વ) જ મારામાં છે તેણે એ સ્વરૂપનું વર્ણન મારા મુખથી કરાવ્યું છે (૧) કાંઈક વિલાસથી કાંઈક પ્રેમ વધવાથી મેં મારી બુદ્ધિમાં આવ્યું એમ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે. તેનાથી તે સ્વયં પ્રસન્ન થાઓ (૨) શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના ચરણ-કમલની કૃપાથી વેદમાં કહેલું તેમનું સ્વરૂપ મેં યથામતિ વર્ણવ્યું છે (૩) મેં મારા અજ્ઞાનરૂપી દોષને લઈને સ્વરૂપમાં ન ઘટે એવું કાંઈ વર્ણવ્યું હોય તો તે શ્રીવલ્લભા-ચાર્યજી કે જેઓ પોતાનો ગણે છે તેની ઉપર કૃપા કરનાર છે તેઓ મારા દોષને માફ કરો.

એ પ્રમાણે શ્રીવિકૃલનાથજીના છઠ્ઠા લાલજી શ્રી યદુનાથજીના કુલમાં પ્રકટેલ શ્રી ગોપાલલાલજીના પુત્ર શ્રીગિરિધરજીએ કરેલ શ્રુતિરહસ્ય સંપૂર્ણ થયું.

શ્રીકૃષ્ણાય નમઃ

પ્રાસ્તાવિક નોંધ.

શ્રુતિરહસ્ય તથા એના પ્રકાશનું મુદ્રણ નીચે જણાવેલા પુસ્તકોના આધારે થયું છે. મૂલ શ્રુતિરહસ્યના પાઠ છ પુસ્તકોના આધારે યોજાયા છે. આ પુસ્તકોમાં એક પં. ગદ્દલાલાળની સંસ્થાસંગ્રહનું, બીજું શ્રીમથુરેશળના કોટાના મન્દિરના સંગ્રહ-માંનું, ત્રીજું પૌરણંદરવાળા શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રી રણુછોડલાલળનું, ચોથું શ્રીમદ્ગોસ્વામિ-શ્રીગોકુળનાથળનું, પાંચમું પ્રકાશ સાથે લખેલું. અને છઠું પ્રકાશસહિત લખેલું. પાંચમું પં. ગદ્દલાલાળની સંસ્થાનું હતું અને છઠું કાશીસ્થ શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીમુરલી-ધરળ મહારાજનું. શ્રુતિરહસ્યપ્રકાશની ત્રણ પ્રતો મળી હતી. એક પં. ગદ્દલાલાળના સંગ્રહમાંથી, દ્વિતીય કાશીના શ્રીગોપાલમંદિરના સંગ્રહમાંથી. આ બે પુસ્તકો પૂર્ણ હતા. ત્રીજું ત્રુટિત પ્રકાશનું પુસ્તક સ્વર્ગસ્થ ઇચ્છારામ સૂર્યરામ દેસાઈના ગુજરાતી પ્રેસ સંગ્રહમાંથી રા. નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈએ આપ્યું. ગોસ્વામિ બાલકોના પુસ્તકો તેમના શાસ્ત્રીઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થયાં હતાં. શાસ્ત્રી રમાનાથળ, હરિકૃષ્ણ વિરળભાઈ તથા હરિશંકર ઓંકારળનો તદ્દર્થ પરમ ઉપકાર થયો છે. ગુર્જરભાષાન્તરકાર્યમાં સંપ્રદાયના વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી કલ્યાણળ કાનળભાઈએ પરમ સાહાય્ય કર્યું છે. પ્રેસ કોપી સિદ્ધ કરવામાં તથા શોધવામાં નિર્ણયસાગરના વિદ્વાન્ શાસ્ત્રી વાસુદેવ લક્ષમળ પણ્ડરીકારનો પરમ ઉપકાર થયો છે.

શ્રુતિરહસ્યના મુદ્રણમાં સાંસારિક તથા અન્ય વ્યાવહારિક પ્રતિબંધોને લઈને ધાર્યા કરતાં વિશેષ વિલંબ થયો છે.

આચાર્યોપાસનાના ઉલ્કટ ભાવનાપોષક આ ગ્રન્થરત્નદ્રયનું મુદ્રણ વડોદરાના વૈષ્ણવ ભગવદ્ધર્મપરાયણ મોતીલાલ ગોકુલદાસ પરીખના દ્રવ્યથી થયું છે. વૈષ્ણવ સમાજ તદ્દર્થ તેમનો પરમ ઋણી છે.

શ્રીમદ્વાચાર્યચરણળનું ભાવનાત્મક પ્રાચીન ચિત્ર તથા કાશીસ્થ શ્રીગિરિધરળ મહારાજનું ચિત્ર અત્ર ધર્યું છે.

મુંબઈ
વૈશાખ કૃષ્ણ ત્રયોદશી, ૧૯૮૨. }

મૂલચન્દ્ર તેલીવાલા

श्रीकाशीस्थश्रीमद्गोस्वामिश्रीगिरिधरजी-
महाराजचरणाः ।

प्रादुर्भाव संवत् १८४७ मार्गशीर्ष कृष्ण तृतीया